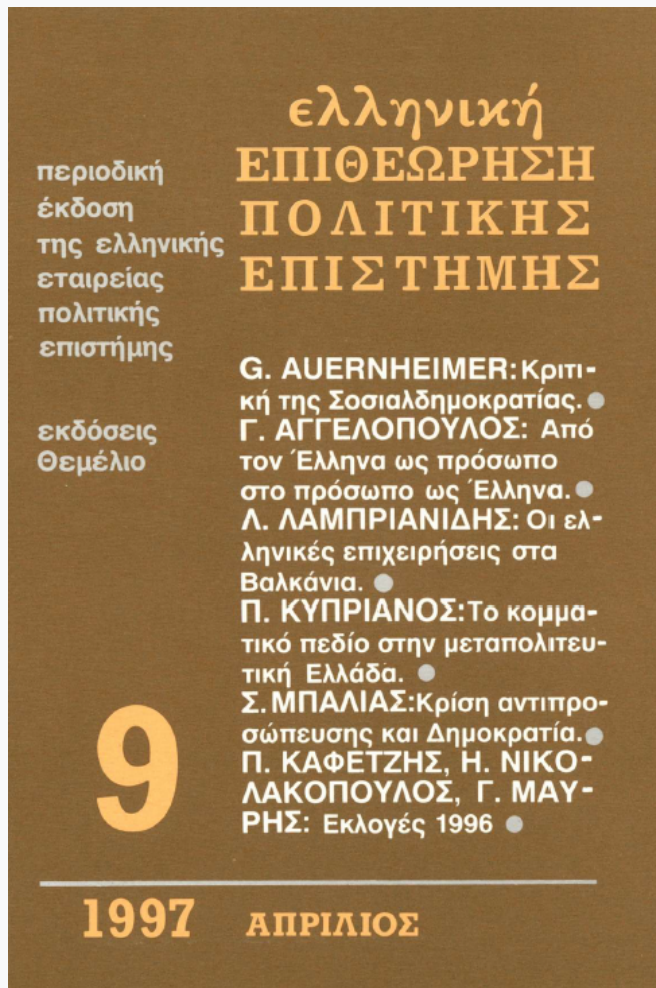

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 9 (1997)

Συγκρότηση και λειτουργία του κομματικού πεδίου στην Ελλάδα (1974-1989)

Παντελής Κυπριανός

doi: [10.12681/hpsa.15228](https://doi.org/10.12681/hpsa.15228)

Copyright © 2017, Παντελής Κυπριανός

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κυπριανός Π. (2017). Συγκρότηση και λειτουργία του κομματικού πεδίου στην Ελλάδα (1974-1989). *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, 102-137. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15228>

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ*

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1974-1989)

Αντικείμενο του κειμένου είναι η διερεύνηση της συγκρότησης και της λειτουργίας του κομματικού πεδίου στην Ελλάδα, από το 1974 έως το 1989. Με τον όρο κομματικό πεδίο εννοούμε ένα σχετικά συγκροτημένο χώρο θέσεων, στο πλαίσιο του οποίου ενεργούν τα πολιτικά κόμματα με στόχο, κατά κανόνα, τη μεγιστοποίηση της εκλογικής τους υποστήριξης, την πρόσβαση και τη διατήρηση στην εξουσία.¹ Στόχος μας είναι η ανάλυση της δομής των θέσεων και

* Ο Παντελής Κυπριανός είναι επιστημονικός συνεργάτης στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

1. Ο ορισμός εμπεριέχει τρία επάλληλα και διακριτά στοιχεία: (α) ένα χώρο θέσεων, σχετικά συγκροτημένο, στο πλαίσιο του οποίου (β) αντιπαράθρονται τα κόμματα (γ) για την επίτευξη ενός σκοπού, συνήθως την άσκηση της εξουσίας. Όμως, ο ορισμός δεν είναι αναλυτικά επαρκής και χρειάζονται κάποιες διαιρέσεις. Εγκλείει δύο δίκτυα σχέσεων: (α) μεταξύ κομμάτων και (β) μεταξύ κομμάτων και ψηφοφόρων. Τα δύο δίκτυα, με εξαίρεση οριακές περιπτώσεις ταύτισης ενός κόμματος με μια κοινωνική ομάδα, αλληλοτέμνονται και παίρνουν τη μορφή μιας τριπολικής σχέσης. Το κόμμα-ανταγωνιστής παρεμβαίνει στη σχέση κόμμα/ψηφοφόροι, για να την τροποποιήσει, μέσω των θέσεών του και της εικόνας που δίνει για τους κομματικούς ανταγωνιστές.

Οι σχέσεις, όμως, μεταξύ κομμάτων δεν είναι σχέσεις μεταξύ ισοδύναμων συλλογικών υποκειμένων. Επιπλέον, το κομματικό πεδίο συγκροτείται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, το οποίο εντυπώνεται στην άρθρωση και τη λειτουργία του. Οι μορφές και ο βαθμός της επίδρασης συναρτώνται με τον τύπο συνάρθρωσής τους. Αυτό δε σημαίνει ότι το κομματικό πεδίο στερείται αυτονομίας και εσωτερικής δυναμικής. Κάθε πεδίο συγκροτείται στη βάση αρχών και λειτουργιών ιστορικά διαμορφωμένων, οι οποίες τείνουν να το διαφοροποιήσουν από τα άλλα πεδία, ακόμα και όταν αυτό εντυπώνει αντιλήψεις και πρακτικές άλλων χώρων. Αυτό ισχύει και για το κομματικό πεδίο που συντίθεται από πόλους, κόμματα, δηλαδή οργανώσεις που η λειτουργία τους διέπεται από ιδιαίτερους κανόνες, συνυφασμένους με την ιδεολογία και τον τύπο του κάθε κόμματος.

των πρακτικών που αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό του. Θέση μας είναι ότι η ερμηνεία των κομματικών και των πολιτικών πρακτικών προϋποθέτει την ανάλυση του πλαισίου στο εσωτερικό του οποίου ενεργούνται, και των ανταλλαγών οι οποίες τις νοηματοδοτούν και, σε μεγάλο βαθμό, τις μορφοποιούν.

Διατυπώνεται η υπόθεση ότι η δομή του κομματικού πεδίου και οι αντίστοιχες πρακτικές εντυπώνουν χαρακτηριστικά της καθεστωτικής αλλαγής του 1974, που αποδυναμώνονται σταδιακά μετά το 1983 και, κυρίως, μετά το 1985 – η υπόθεση αιτιολογεί και το χρονικό ανάπτυσμα της εργασίας. Για το λόγο αυτό, οι κομματικές πρακτικές μπορούν να αναγνωσθούν και να ανασυσταθούν μέσω λίγων κατηγοριών, οι οποίες συνέχουν και νοηματοδοτούν στάσεις και πρακτικές, από πρώτη ματιά, πολυσχιδείς και ετερογενείς. Στην προοπτική αυτή διερευνώνται διαδοχικά τα τρία συστατικά και δια-

Μια από τις ιδιαιτερότητες του κομματικού πεδίου έγκειται στην παρουσία των πολιτικών ιδεολογιών, οι οποίες προσδίδουν στη διαντίδραση περισσότερο οργανωμένο χαρακτήρα. Η κομματική διαντίδραση μπορεί να προσομοιαστεί με μια διαρκή διαδικασία γύρων, αντίστοιχη με τη δομή της διαλογικής συζήτησης του E. Goffman. Η παρέμβαση ενός κόμματος συνιστά ένα άνοιγμα προς τα κόμματα-ανταγωνιστές, που τους δίνει την ευκαιρία εμφάνισης στην πολιτική σκηνή. Η σχέση στην προκειμένη περίπτωση είναι μόνιμη, γεγονός που επιτρέπει τη διαρκή ανάληψη πρωτοβουλιών από τα κόμματα, οι οποίες, σύμφωνα με τη γοφμανική ορολογία, δημοσιοποιούνται ταυτόχρονα ως ανοίγματα, αποκρίσεις ή απαντήσεις. Ενώ, λοιπόν, σε μια ιδιωτική συνάντηση η απόπειρα ανοίγματος μπορεί να εκληφθεί ως άστοχη ή προσβλητική από το δέκτη, η πιθανότητα αυτή είναι συγκριτικά μικρή στην κομματική διαντίδραση, λόγω του δημόσιου χαρακτήρα της. Και εδώ, βέβαια, υπεισέρχεται αυτό που ο Goffman ονόμασε «εθμοτυπικούς καταναγκασμούς», αυτοί συναρτώνται, όμως, με τη δόμηση του κομματικού πεδίου. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή διαδραματίζει η θέση του κόμματος-πομπού και οι συσχετισμοί δύναμης ανάμεσα στα κόμματα. Ένα κόμμα με αυξημένο εκλογικό, κοινωνικό ή οργανωτικό βάρος μπορεί να κατευθύνει, μερικά τουλάχιστον, την ανταλλαγή και τους όρους διεξαγωγής της, χωρίς, ωστόσο, να στερήσει παντελώς από τους ανταγωνιστές του τη δυνατότητα αξιοποίησης, στο πλαίσιο των δεδομένων περιθωρίων, των προσφερόμενων ευκαιριών αλλαγής της κατάστασης. Ανεξάρτητα από τους όρους της διαντίδρασης, η διαδικασία καθ' εαυτή συνιστά όρο και παράγοντα εσωτερίκευσης και εξωτερίκευσης γνωρισμάτων των οργανώσεων που εμπλέκονται σε αυτή, γνωρίσματα τα οποία απογράφονται σε μια αμφίδρομη σχέση παγίωσης ή τροποποίησης της δομής της διαντίδρασης. Η λογική της διαντίδρασης δεν αποτελεί, δηλαδή, απλή εκδήλωση κομματικών θελήσεων· ορίζεται ακόμα από τους κανόνες παραγωγής της, που συμμετέχουν στη διαδικασία αναπαγωγής της. Λειτουργώντας ως πλαίσιο αναφοράς της λειτουργίας της, θεσπίζει πρόσθετους ρυθμιστικούς κανόνες, οι οποίοι επενεργούν με τη σειρά τους στη δομή και τη λειτουργία του κομματικού πεδίου.

πλεκόμενα δίκτυα που συνθέτουν το κομματικό πεδίο: την εικόνα που προβάλλουν τα κόμματα για τα ίδια και τους ανταγωνιστές τους, τις μεταξύ τους σχέσεις ανταλλαγής και, τέλος, τις σχέσεις τους με τους ψηφοφόρους. Επειδή το εύρος του πραγματευόμενου θέματος επιβάλλει περιορισμούς στην ανάπτυξη, η οικονομία των επιχειρημάτων και των παρατιθέμενων τεκμηρίων επικεντρώνεται στη μέριμνα της υποστήριξης της διατυπωμένης υπόθεσης.²

1. «ΕΜΕΙΣ» ΚΑΙ ΟΙ «ΑΛΛΟΙ»: ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Δράση, ακόμη και στην πολεμική της μορφή, σημαίνει διαντίδραση κάθε πρακτική εγκαλεί και παραπέμπει, άμεσα ή έμμεσα, στον «Άλλο».³ Η διαπίστωση νομιμοποιεί το εγχείρημα κατασκευής ενός κώδικα εννοιολογήσεων, που επιτρέπει την ανάγνωση και την ανασύσταση των κομματικών πρακτικών. Από τη μελέτη των κειμένων των κομμάτων προκύπτουν τρεις θεμελιώδεις έννοιες —«πρόοδος», «λαός», «έθνος»—, οι οποίες παρεμβαίνουν στον αυτοπροσδιορισμό και τον ορισμό του «Άλλου» με δύο τρόπους: άμεσα, με τη μορφή αντιθετικών ζευγών, όπως *πρόοδος/συντήρηση*, *λαός/ολιγαρχία*, *έθνος/ξένοι*, τα οποία, λόγω της σημασιολογικής τους χαλαρότητας, επιτρέπουν την παράλληλη χρήση παρεμφερών εννοι-

2. Βλ. Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Τ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, 1984· Χρ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, 1990· Δ. Χαράλαμπος, *Πελατειακές σχέσεις και Λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, 1989· Άγγ. Ελεφάντης, *Στον Αστερισμό του Λαϊκισμού*, Πολίτης, 1991· Η. Κατσούλης, «Griechenland», στο J. Raschke (επιμ.), *Die politischen Parteien in Westeuropa, Geschichte-Programm-Praxis, Ein Handbuch*, 1978, σ. 215-237· Ν. Δεμερτζής (επιμ.-εισ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, 1994· Γ. Πάσχος, «Το κομματικό σύστημα 1974-1981», ανάπτυπο από το έργο *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. 7, *Η πολιτική*, Μαλλιάρης-Παιδεία, 1982· «La Grèce en mouvement», *Les Temps modernes*, τχ. 473, Δεκέμβριος 1985· H.R. Penniman (επιμ.), *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, Library of Congress Catalog in Publication Data, 1981· Γ. Μαυρογορδάτος, «The Greek Party System: A case of "Limited but Polarised Pluralism?"», στο S. Bartolini - P. Maier (επιμ.), *Party Politics in Contemporary Western Europe*, Frank Cass, 1984, σ. 156-169· R. Clogg, *Parties and Elections in Greece: The search for legitimacy*, C. Hurst, 1987· R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, MacMillan, 1983.

3. A. Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, Suhrkamp, 1981, σ. 28-34.

ών δανεισμένων από την καθημερινότητα, όπως *νέο/παλαιό, φτωχοί/πλούσιοι, ντόπιοι/ξένοι* έμμεσα, διαμέσου της σημασιολογικής διολίσθησης και υποκατάστασης εννοιών, η οποία συντηρεί το φαντασιακό συσχετισμό διαφορετικών όρων, ακόμη και αντιθετικών, όπως «σοσιαλισμός» και «έθνος» ή «συντήρηση» και «ξένος». Η χρήση των παραπάνω τριών θεμελιωδών εννοιών αναδιοργανώνει και ανασηματοδοτεί τους επίσημους κομματικούς αυτοπροσδιορισμούς.

Η κύρια λειτουργία της έννοιας «πρόοδος» έγκειται στην οργάνωση και τη διαχείριση του χρόνου, διαμέσου της συναρμογής των αναπαραστάσεων του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Εντύπωση προκαλεί τόσο η καθολική αποδοχή και η πληθωριστική ταυτοποιητική χρήση της έννοιας όσο και η ένταση της συμβολικής διαμάχης για τον ορισμό και την οικειοποίησή της. Με δεδομένο ότι η έννοια «πρόοδος» αποτελεί κοινή συστατική κατηγορία πρώτα του φιλελευθερισμού και αργότερα του μαρξισμού,⁴ θα υπέθετε κανείς πως στη μεταδικτατορική Ελλάδα δεν υπάρχουν συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις. Η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη ότι την περίοδο αυτή στις δυτικές χώρες λαμβάνει χώρα η αναζωπύρωση των συντηρητικών ιδεολογιών.⁵ Ο λόγος, βέβαια, δεν είναι τόσο για τα κόμματα της αρι-

4. Ο I. Wallerstein σημειώνει σχετικά: «Το ότι οι φιλελεύθεροι πίστευαν στην πρόοδο δεν προκαλεί εντύπωση. Η ιδέα της πρόοδου έδωσε λογικό έρεισμα στην όλη μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό. Νομιμοποίησε την κατάργηση και των τελευταίων εμποδίων στην εμπορευματοποίηση των πάντων, και έτεινε να παραγράψει όλα τα αρνητικά του καπιταλισμού με το αιτιολογικό ότι τα οφέλη υπερτερούν, κατά πολύ, από τη βλάβη. Δεν εκπλήσσει λοιπόν καθόλου το ότι οι φιλελεύθεροι πίστευαν στην πρόοδο.

Εκείνο που προκαλεί εντύπωση είναι πως οι ιδεολογικοί τους αντίπαλοι, οι Μαρξιστές –οι κατά των φιλελευθέρων, οι εκπρόσωποι της καταπιεσμένης εργατικής τάξης– πίστευαν στην πρόοδο, τουλάχιστον με το ίδιο πάθος που πίστευαν και οι φιλελεύθεροι. Αναμφίβολα η πίστη τους εξυπηρέτησε με τη σειρά της μια σημαντική ιδεολογική τους επιδίωξη. Δικαίωσε τη δράση του παγκόσμιου σοσιαλιστικού κινήματος, προσφέροντάς του την εύσημη δικαιολογία ότι ενσάρκωνε την αναπότρεπτη τάση της ιστορικής ανάπτυξης. Επιπλέον, η εξήγηση αυτής της ιδεολογίας φαινόταν εξαιρετικά εύστοχη, μια και εμφανιζόταν να χρησιμοποιεί τις ιδέες των φιλελευθέρων για να τους καταπολεμά». *Ιστορικός καπιταλισμός*, Θεμέλιο, 1987, σ. 103-104.

5. J. Habermas, *Die neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp, 1985, σ. 30-56, και A. Oberschall, *Social Movements, Ideologies, Interests and Identities*, Transaction Publishers, 1993, σ. 339 κ.ε.

στεράς, τα οποία αυτοπροσδιορίζονται εξ ορισμού για λόγους ιδεολογικούς ως προοδευτικά, ή ακόμα για την Ε.Κ.-Ν.Δ. και τα διάδοχα σχήματά της, που δηλώνουν εκφραστές των «προοδευτικών δυνάμεων ανάμεσα στη δεξιά και την παραδοσιακή αριστερά», όσο για τη Ν.Δ. η οποία υπεραμύνεται από την ιδρυτική της διακήρυξη του «προοδευτικού» της χαρακτήρα.

Αντίστοιχα ερωτηματικά προκαλεί και η αντίληψη για το πολιτικό και την πολιτική. Ο R.A. Nisbet⁶ τόνισε ότι οι τρεις ιστορικά πυρηνικές ιδεολογίες –η «φιλελεύθερη», η «ριζοσπαστική» και η «συντηρητική»–, συγκροτημένες ιστορικά η μία μετά την άλλη και σαν απάντηση στην προηγούμενή της, προβάλλουν αντίστοιχα ως κεντρικές έννοιες το άτομο, την πολιτική πράξη, ως μέσο αναδημιουργίας της κοινωνίας, και την επιστροφή στις παραδοσιακές αξίες. Στην Ελλάδα, μετά το 1974 όλα τα κόμματα ασπάζονται τη λογική της ριζοσπαστικής ιδεολογίας. Ακόμα και η Ν.Δ., που αυτοπροσδιορίζεται ως κόμμα του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού», ή μετά το 1985 του «φιλελευθερισμού», ενστερνίζεται αυτή τη λογική τόσο κατά την περίοδο 1974-1981 όσο και στη συνέχεια, και, κυρίως, κατά την περίοδο 1981-1984.

Η γενική αποδοχή της «προόδου» και της πολιτικής ως της ευγενέστερης μορφής κοινωνικής πράξης δεν απολήγει σε κοινή αντίληψη του χρόνου. Υπαισχύεται εδώ αυτό που ο R. Boudon αποκαλεί «συνέπειες της κατάστασης»⁷ δηλαδή οι ιστορικές καταβολές, ο παράγοντας ιδεολογία, και η θέση στο κομματικό πεδίο. Με τον τρόπο αυτό, διαμορφώνονται τρεις διαφορετικές οριοθετήσεις απέναντι στο παρελθόν. Η πρώτη είναι της ιστορικής ασυνέχειας και εκφράζεται από τη Ν.Δ., που αυτοπροβάλλεται, εντονότερα μέχρι το 1981, ως νέο κόμμα. Στον αντίποδα βρίσκονται η Ε.Κ.-Ν.Δ. και το ΚΚΕ, κατεξοχήν φορείς της συνέχειας, γεγονός που εντυπώνεται τόσο στον τίτλο τους όσο και, κυρίως, στη συνεχή επίκληση του παρελθόντος και στην επίμονη προσπάθεια επικαιροποίησής του – κυρίως από το ΚΚΕ. Τέλος, το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ εσ. αυτοπροσδιορίζονται ως νέοι φορείς με συγκεκριμένες ιστορικές καταβολές και εκφράζουν κατά βάση μια «ενδιάμεση» κατάσταση μεταξύ συνέχειας και ασυνέχειας.

Με τη διαμεσολάβηση της έννοιας «πρόοδος», οι διαφορετικές

6. *The Sociological Tradition*, Basic Books, 1966, σ. 10.

7. *L'idéologie: l'origine des idées reçues*, Fayard, 1986, σ. 106.

οριοθετήσεις απέναντι στο παρελθόν εκβάλλουν στην προσήλωση στο μέλλον, που εκφράζεται ως μέριμνα εγκαθίδρυσης είτε μιας «σύγχρονης δημοκρατίας» είτε μιας «νέας κοινωνίας». Όμως, οι «συνέπειες της κατάστασης» υπεισέρχονται και στο θέμα αυτό, δι-αφοροποιούν την κοινή προσήλωση στο μέλλον και διαμορφώ-νουν τρεις νέες αντιλήψεις σε ό,τι αφορά τη σχέση παρόν/μέλλον. Στην πρώτη αντίληψη, αντιπροσωπευτική της Ν.Δ., κυρίως κατά την περίοδο 1974-1977, η σχέση παρόν/μέλλον παρουσιάζεται α-σύμμετρη υπέρ του πρώτου όρου⁸ αργότερα, υπό το ανηλεές σφυ-ροκόπημα της επίκλησης της «Αλλαγής», στις διαφορετικές της εκ-δοχές, πληθαίνουν οι αναφορές στο μέλλον και την πρόοδο.⁹ Στη δεύτερη αντίληψη, κύριοι εκφραστές της οποίας είναι το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, το παρόν δεν υπάρχει παρά ως προάγγελος του μέλ-λοντος. Στην τρίτη αντίληψη, τέλος, που διατυπώνεται κυρίως α-πό το ΚΚΕ εσ. και συμπυκνώνεται στη θέση «περί συνεχούς διεύ-ρυνσης της δημοκρατίας», παρόν και μέλλον συνυπάρχουν στην αλληλουχία σαν στοιχεία μιας διαδικασίας μεταλλαγών που οδη-γούν από το πρώτο στο δεύτερο.

Η κατάσταση τροποποιείται μετά το 1981, αλλά αυτό συναρτά-ται πάλι με τις «συνέπειες της κατάστασης» και πιο συγκεκριμένα τις αλλαγές στο εσωτερικό του κομματικού πεδίου – κατά πρώτο λόγο την πρόσβαση στην εξουσία και τις σχέσεις με το κυβερνών κόμμα. Αντιγράφοντας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τη λογική της, πριν το 1981, στάσης του ΠΑΣΟΚ, η Ν.Δ. υιοθετεί, μέχρι το 1984, τη δεύτερη αντίληψη, ενώ στη συνέχεια στοιχεία της τρίτης. Το ΠΑΣΟΚ μετά την άνοδο στην εξουσία επιχειρεί να συνδυάσει τις δεσμεύσεις που απορρέουν από αυτή με μακροπρόθεσμα ορά-

8. Η στάση αυτή είναι περισσότερο έκδηλη στις εκλογές του 1977, οπότε επι-χειρείται η ανάσωση και η επικαιροποίηση του κλίματος των πρώτων ημερών της καθεστωτικής αλλαγής διαμέσου συνθημάτων, όπως «Καραμανλής εγγύηση», «παρέλαβε χάος, έφτιαξε κράτος», κλπ.

9. Σε ομιλία του σε στελέχη της Ν.Δ. στην Αττική (14.11.1980), ο Γ. Ράλλης φέ-ρεται να δήλωσε: «Η Ν.Δ. είναι θεματοφύλακας των πιο ευγενικών παραδόσεων του λαού μας, αλλά, ταυτόχρονα, είναι και ο σημαιοφόρος της προόδου» ο δε ρι-ζοσπαστικός φιλελευθερισμός είναι «μια ιδεολογία γνήσια ελληνική και, ταυτό-χρονα, αληθινή και λελογισμένα προοδευτική». Δυο μέρες αργότερα, ο ίδιος σε λόγο του υποστήριξε: «Η Ν.Δ. με την ένταξη της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Κοι-νότητα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη ΜΕΓΑΛΗ ΑΛΛΑΓΗ. Την αληθινή αλλαγή που θα φέρει κοινωνική ευημερία και πρόοδο, μέσα σε συνθήκες κοινωνικής και πολιτικής ηρεμίας». Παρατίθενται στο *Βήμα* της 16 και 17.11.1980 αντίστοιχα.

ματα και επαγγελίες, προκρίνει δηλαδή μια παραλλαγή της τρίτης αντίληψης. Επιλογή μιας νέας αντίληψης δε σημαίνει μηχανική προσαρμογή σε κάποιο ρόλο υπαγορευμένο από την αλλαγή θέσης στο κοιμματικό πεδίο. Αντιστοιχεί σε υπαρκτές αλλαγές των θέσεων των δύο «μεγάλων» κομμάτων,¹⁰ οι οποίες, ωστόσο, διενεργούνται σε γενικές γραμμές μέχρι το 1984 στο πλαίσιο των τριών αντιλήψεων. Στη συνέχεια, αντίθετα, τείνουν να αυτονομηθούν καθώς, όπως θα δούμε, το εννοιολογικό πλαίσιο, που συνέχει τις κοιμματικές πρακτικές, αποδιαρθρώνεται.

Οι αντιλήψεις για το χρόνο, ως κοινωνικές αναπαραστάσεις της χρήσης του, εντυπώνονται στη συγκρότηση του χώρου. Τα σημαίνοντα συντηρητικός, φιλελεύθερος και ριζοσπάστης παραπέμπουν σε ιστορικά σημασιολογημένα σημασιόμενα, τα οποία εγκλείουν συγκεκριμένες αντιλήψεις του χώρου και του χρόνου. Για παράδειγμα, είναι ιδεολογικά ανακόλουθο να αυτοπροσδιορίζεται κάποιος ταυτόχρονα ως αριστερός και συντηρητικός. Έτσι, μπορούμε να κατανοήσουμε πώς η γενικευμένη επίκληση της έννοιας «πρόοδος» έχει ως αποτέλεσμα το συνωστισμό στον αριστερό πόλο του κοιμματικού πεδίου. Επίσημα, η Ν.Δ. θεωρεί ξεπερασμένη την τοπολογική διάκριση δεξιά-κέντρο-αριστερά και, μέχρι και το 2ο συνέδριό της (1986), αποκηρύσσει την ετικέτα «δεξιά», θεωρώντας την μάλιστα ως δυσφημιστική. Η Ε.Κ.-Ν.Δ. και τα διάδοχα σχήματά της, παρά την επίσημη ονομασία «κέντρο», αυτοτοποθε-

10. Λόγω της ελαστικότητάς της, η αντίληψη αυτή αφήνει αρκετά περιθώρια ελιγμών στον πομπό της, γεγονός που μερίμνησε να αξιοποιήσει ο Α. Παπανδρέου. Στη 10η Σύνοδο της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ (30.7.83) δηλώνει: «Δεν πρέπει να υποβαθμίζουμε τους μακροπρόθεσμους στόχους του ΠΑΣΟΚ. Είναι όμως ανάγκη, να σκύψουμε στα μικρά καθημερινά προβλήματα του λαού. Έχω το αίσθημα –ενστικτωδώς, θα έλεγα, περισσότερο– ότι, ενώ σε δύσκολους τομείς, σε μεγάλα θέματα, έχουμε ανοίξει νέους δρόμους, δεν έχουμε βελτιώσει την καθημερινότητα της ζωής του ατόμου». Στην εισήγησή του στο 1ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, σε μια στιγμή δηλαδή «αριστερής» στροφής ο Α.Π. λέει: «Η λογική του “έρποντος σοσιαλισμού” μέσα από σταδιακές, ασύνδετες και ουδετεροποιημένες μεταρρυθμίσεις δεν οδηγεί ποτέ σε καμιά αλλαγή. Οι οριακές ακίνδυνες αυτές μεταβολές, απορροφούνται και αφομοιώνονται από το σύστημα. Οδηγούν σε μια νεοκαπιταλιστική στρατηγική με βελτιωμένη πολιτική ευστάθεια και προσωρινή κοινωνική συγκατάθεση.

Υπάρχει, όμως, συγκεκριμένος τρόπος διαχωρισμού μιας σοσιαλιστικής στρατηγικής με ενδιάμεσους στόχους και μιας σοσιαλδημοκρατικής στρατηγικής οριακών μεταρρυθμίσεων» αντίστοιχα στο *Λόγοι του Προθυπουργού Α. Παπανδρέου*, 1983, σ. 132, και 1984, σ. 198.

τούνται στο χώρο ανάμεσα στην «παραδοσιακή δεξιά και την άκρα αριστερά», με όρους τοπολογικούς, αυτό που θα ορίζαμε ως κέντρο-αριστερά. Αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι τα «κεντρώα» κόμματα θέτουν ως στρατηγικό στόχο το «δημοκρατικό σοσιαλισμό», διαπιστώνουμε πως όλα τα κόμματα, με εξαίρεση τη Ν.Δ.,¹¹ αναφέρονται, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στο σοσιαλισμό.

Η επίκληση της προόδου ή του σοσιαλισμού εμπεριέχει τη διαίρεση του χώρου, γιατί παραπέμπει σε συγκεκριμένο ακροατήριο, με άλλα λόγια, στην πρώτη σημασία του όρου κόμμα, δηλαδή μέρος, κομμάτι ενός συνόλου. Όμως, τόσο η Ν.Δ. όσο και το ΠΑΣΟΚ αυτοπροσδιορίζονται ως πολιτικά σχήματα, που υπέρχεινται και υπερβαίνουν τις καθιερωμένες κομματικές διαιρέσεις. Η στάση αυτή εγγράφεται σε μια μέριμνα δημιουργίας διαταξικών ή υπεραξικών ακροατηρίων, μέριμνα που διαπερνά, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, το σύνολο των πολιτικών κομμάτων.

Για τη δημιουργία διαταξικών ή υπεραξικών κριτηρίων, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα κόμματα μετέρχονται δύο κατηγοριών, μία μερική και μία γενική. Η πρώτη κατηγορία άπτεται των στρατηγικών στόχων του κάθε κόμματος, που συναρθρώνονται γύρω από τη διατήρηση ή μη του κοινωνικού συστήματος. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις της Ν.Δ., η κεντρική πολιτική διαίρεση έγκειται στη αντίθεση Δημοκρατία/Ολοκληρωτισμός, αντίθεση η οποία επιτρέπει, διαμέσου της ταύτισης με τη Δημοκρατία, να διευρύνει το ακροατήριό της.¹² Αντίστοιχο είναι και το επιχείρημα της κομμουνι-

11. Ωστόσο δε λείπουν αναφορές στο σοσιαλισμό και τη σοσιαλδημοκρατία και από τη Ν.Δ. Σε σύσκεψη του κοινοβουλευτικού τραπεζιού στις 24.2.1976, ο Καραμανλής φέρεται να δήλωσε: «Η κυβέρνηση δεν έχει δογματικές προκαταλήψεις. Κριτήριο της είναι, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, το οικονομικό και το κοινωνικό συμφέρον του Λαού. Γι' αυτό συμβαίνει να εφαρμόζουμε συχνά πολιτική προοδευτικότερη από πολλές χώρες της Δύσεως, που κυβερνώνται από σοσιαλιστικά κόμματα, χωρίς να είμαστε σοσιαλισταί». Παρατίθεται από τον Κ. Μ. Καλλία, *Η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα, Μάρτιος 1976, σ. 20. Σε συνέντευξή του το 1980 –την περίοδο, δηλαδή, που η Ν.Δ. προσπαθεί να προσεγγίσει και τους «κεντρώους»–, ο Μ. Έμπερτ φέρεται να δηλώνει ότι και ένας σοσιαλδημοκράτης έχει τη θέση του στη Ν.Δ.: αναφέρεται από τον R. Clogg, *Parties and Elections in Greece*, ό.π., σ. 187.

12. «Η "ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ" απορρίπτει τη θεωρία του ταξικού κόμματος που οδηγεί στην εθνική αποσύνθεση. Η "ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ" δεν εκπροσωπεί τα συμφέροντα ορισμένης κοινωνικής τάξεως. Εκπροσωπεί εκείνους που την ακολουθούν και που προέρχονται από όλες τις τάξεις του ελληνικού λαού, για το σύνολο του οποίου αγωνίζεται. Αδέσμευτη από δογματισμούς και μεσοιανισμούς, η "ΝΕΑ ΔΗ-

στικής αριστεράς, η οποία εννοεί το σοσιαλισμό ως καθαριστική διαδικασία που συνάδει με τα συμφέροντα της συντριπτικής πλειοψηφίας των πολιτών. Οι κατηγοριοποιήσεις αυτές, μετατρέποντας την τριπολική διάκριση δεξιά-κέντρο-αριστερά σε διπολική –Δημοκρατία/Ολοκληρωτισμός, Καπιταλισμός/Σοσιαλισμός– διευρύνουν μεν τα κομματικά ακροατήρια, επανεισάγουν, όμως, τη μερικότητα των κομμάτων.

Έτσι ανασύρεται η δεύτερη κατηγορία, που συνίσταται στη γενικευμένη και αδιαφοροποίητη χρήση των όρων λαός και έθνος. Συστατική του καραμανλικού λόγου, μέχρι και τις εκλογές του 1974, για λόγους που ανάγονται στη δυναμική της συγκυρίας και στη μέριμνα άσκησης πίεσης στους στρατιωτικούς, η έννοια λαός υπόκειται προοδευτικά σε αυτήν του έθνους, η οποία εκλαμβάνεται ως αυθύπαρκτη οντότητα με τις δικές της επιταγές που υπερβαίνουν το χρόνο. Η ιεραρχική αυτή σύζευξη των δύο όρων ανασυντίθεται μετά το 1977 και, κυρίως, μετά το 1980, γιατί αφενός, κανείς από τους επιγόνους δεν μπορεί να αποδουθεί το ρόλο του Εθνάρχη, και αφετέρου, η αποδυνάμωση της Ν.Δ. την οδηγεί σε πρακτικές «λαϊκιστικού» τύπου. Έτσι, η αρχική ασυμμετρία μεταβάλλεται σε μια σχετικά ισότιμη συνύπαρξη των δύο όρων, η οποία επιτρέπει την επιλεκτική διαζευκτική τους χρήση.

Αντίθετα με τα κεντρικά σχήματα τα οποία χρησιμοποιούν εκ περιτροπής τις δύο έννοιες λαός και έθνος, η οριοθέτησή τους χρήζει ιδιαίτερης μέριμνας εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ και των κομμουνιστικών κομμάτων. Η συχνή επίκλησή τους μαρτυρεί μια απόπειρα υπέρβασης της υποτιθέμενης ιδεολογικής αντιστοιχίας μεταξύ κοινωνικών ομάδων και πολιτικής εκπροσώπησης. Σε γενικές γραμμές, η χρήση της έννοιας λαός από τα κόμματα αυτά αντιστοιχεί –γεγονός που τη διαφορίζει από τη θεώρηση της Ν.Δ., που ταυτίζει

ΜΟΚΡΑΤΙΑ” διατηρεί τη δυνατότητα να προσφεύγει στις προσφορότερες κάθε φορά λύσεις, ακόμα και τις πιο ριζοσπαστικές, που υπαγορεύονται από τα συμφέροντα του Έθνους. Γι’ αυτό και δεν εντάσσεται στο ανεδαφικό και παραπλανητικό σχήμα Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά. Μέσα στο αυθαίρετο αυτό σχήμα δεν υπάρχει παρά μια ουσιαστική διάκριση: ο διαχωρισμός των κομμάτων σε δημοκρατικά και ολοκληρωτικά. Οι διαφορές μεταξύ των περισσότερο δημοκρατικών κομμάτων είναι ή ασήμαντες ή και τεχνητές, που υπαγορεύονται από την ανάγκη να δικαιολογήσουν την παρουσία τους στον πολιτικό στίβο. Αλλά και οι διαφορές τους, όπου υπάρχουν, περιορίζονται κυρίως στην έκταση του κρατικού παρεμβατισμού, τον οποίον, όμως, καταρχήν όλοι αποδέχονται». *Ιδεολογικές Αρχές, Καταστατικό της Ν.Δ.*, Αθήνα, Ιούνιος 1979, σ. 10-11.

το λαό με το εκλογικό σώμα— στην κλασική κομμουνιστική αντίληψη του συνόλου των πολιτών, με εξαίρεση κάποιες εκατοντάδες οικογένειες. Η υπερταξική αυτή θεώρηση, επίσημα αποδεκτή μόνο από το ΠΑΣΟΚ, διαπερνάει, σε διαφορετικό βέβαια βαθμό, και τις πρακτικές των κομμουνιστικών κομμάτων. Πρακτικά αυτό εκφράζεται με δύο τρόπους: με το διασταλτικό ορισμό της «εργατικής τάξης και των συμμάχων της», και την παράθεση όρων κοινωνιολογικά ασαφών, όπως «λαός», «πατριώτες», «νέα γενιά», «γυναίκες», «δημοκράτες» κλπ. Η διαφορά ανάμεσα στις προσεγγίσεις των κομμουνιστικών κομμάτων και του ΠΑΣΟΚ έγκειται λιγότερο στο περιεχόμενο της έννοιας λαός και περισσότερο στη δυνατότητα χρήσης της. Σε αντίθεση με το ΠΑΣΟΚ, το οποίο διαθέτει μεγάλη ευχέρεια ορισμού του ακροατηρίου του, το ΚΚΕ (το ΚΚΕ εσ., λόγω της μικρής του εμβέλειας, αντιπαρέρχεται ευκολότερα τον καταναγκασμό) με δεδομένες τις δεσμεύσεις που απορρέουν από την ιδεολογία του, μετέρχεται μια τακτική προσαρμογής του λόγου προς το ακροατήριο. Όμως, η τακτική αυτή εγγράφει τους καταναγκασμούς που προκύπτουν από τη θέση του στο κομματικό πεδίο και, κυρίως, το εγχείρημά του να μονοπωλήσει τον κομμουνιστικό πόλο.¹³

Αντίστοιχη είναι η χρήση της έννοιας έθνος, η οποία δε χρησιμοποιείται σαν ουσιαστικό, όπως στο λόγο της Ν.Δ. (με μερική εξαίρεση το ΚΚΕ εσ. μετά το 1974), αλλά, κατά κανόνα, σαν επιθετικός προσδιορισμός: εθνική ανεξαρτησία, εθνικά συμφέροντα, εθνικά δικαιώματα, κλπ. Η πληθωριστική χρήση, με τον τρόπο αυτό, της έννοιας έθνος όχι μόνο αντισταθμίζει το «διεθνιστικό» χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ και των κομμουνιστικών κομμάτων, αλλά τους επιτρέπει να αυτοαναγορευτούν στους κατεξοχήν προασπιστές των «εθνικών συμφερόντων». Ως συνέπεια της τακτικής τους συντελείται μια θεαματική αντιστροφή ρόλων: ενώ μέχρι το 1974 η «εθνικοφροσύνη» αποτελεί τον κεντρικό ενοποιητικό πυρήνα των «συντηρητικών» δυνάμεων, μετά τη μεταπολίτευση οι αντίπαλοί τους τούς προσάπτουν την απεμπόληση των εθνικών συμφερόντων. Το επιχείρημα δεν είναι βέβαια νέο. Πρωτόγνωρη είναι η συχνότητα και η αποτελεσματικότητά του, γεγονός που μαρτυρεί την αλλαγή πολιτικού κλίματος και τις συντελούμενες σημαντικές με-

13. M. Acheimastos, *L'idéologie politique du parti communiste grec, (1974-1985) Limites et dynamiques de l'efficacité idéologique communiste dans la société grecque*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris VII, Σεπτέμβριος 1990, τόμοι 2.

ταβολές στο εσωτερικό του κομματικού πεδίου. Το κλίμα θα επιχειρήσει να αναστρέψει, μετά το 1981, η υπό τον Ευ. Αβέρωφ Ν.Δ., με την προσφυγή στις βασικές ιδεολογικές συντεταγμένες του προδικτατορικού πολιτικού πεδίου και με στόχο την εκ νέου νομιμοποίηση εκείνων που είχαν κάποτε το μονοπώλιο να μιλάνε για το/και στο όνομα του έθνους. Η αποτυχία του εγχειρήματος και η εγκατάλειψή του, έστω και μερικά, από τον Κ. Μητσotάκη, επιβεβαιώνει τις συντελεσθείσες αλλαγές στο πολιτικό πεδίο τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο επίπεδο των συσχετισμών δύναμης.

Αν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ χρησιμοποιούν τους όρους λαός και έθνος με τον τρόπο που είδαμε, η διαφοροποιημένη θεώρησή τους αποτυπώνεται στη συνάρθρωσή τους, γεγονός που δε στερείται πολιτικών συνεπειών. Στο λόγο του ΠΑΣΟΚ οι δύο έννοιες διατηρούν σχέσεις συμμετρίας και με την πάροδο του χρόνου καταλήγουν να είναι ουσιαστικά ταυτόσημες. Αντίθετα, το ΚΚΕ δεν μπορεί να παράγει μια αντίστοιχη συμβολική ενότητα: οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο έννοιες παρουσιάζονται στο λόγο του ασύμμετρες με προεξάρχουσα την έννοια λαός. Η διαφορά αυτή δεν απορρέει, βέβαια, απλά από την ευχέρεια προσαρμογής τού κάθε κόμματος. Αντίθετα, η ευχέρεια αυτή συναρτάται με ιστορικές και ιδεολογικές καταβολές: σε αντίθεση με το ΚΚΕ, οι αρχικές προγραμματικές διακηρύξεις του ΠΑΣΟΚ, οι κεντρικές καταβολές μέρους της ηγεσίας του, η απουσία ιστορικού παρελθόντος και ο αρχηγικός του χαρακτήρας τού προσδίδουν πολύ μεγαλύτερη άνεση χειρισμών. Τέλος, η αντιπαράθεση, μέχρι το 1981, με το ΚΚΕ εσ., στενεύει ακόμα περισσότερο τα περιθώρια ελιγμών του ΚΚΕ, καθώς αναλώνεται σε μια συνεχή προσπάθεια απόδειξης του επαναστατικού και διεθνιστικού του χαρακτήρα.

Οι αναπαραστάσεις του χρόνου και του χώρου συμμετέχουν τόσο στη συγκρότηση της κομματικής ταυτότητας όσο και –διαμέσου της διαδικασίας ανταλλαγής και διαντίδρασης– στη θεώρηση των κομμάτων-ανταγωνιστών. Έτσι, λειτουργούν συμπληρωματικά ή αναδιαμορφωτικά σε κάθε εγχείρημα αυτοπροσδιορισμού. Κατηγορώντας τα άλλα κόμματα για αριστερισμό ή χαρακτηρίζοντας το ΠΑΣΟΚ ως «αριστερά της αριστεράς», ο Καραμανλής επανεισάγει μια αξιολογική θεώρηση των κομματικών διαιρέσεων, που αντιφάσκει με την απόρριψη της διάκρισης δεξιά-κέντρο-αριστερά. Η αρνητική σημασιολόγηση του όρου αριστερά και το δίπολο Δημοκρατία/Ολοκληρωτισμός ενεργοποιούν τη διάκριση αυτή και μαρτυ-

ρούν τη διάθεση κατάληψης του χώρου, που ορίζεται ως μη αριστερός. Περισσότερο δυσχερής αποδεικνύεται η αντιπαράθεση στο επίπεδο των εννοιών λαός και έθνος, για λόγους που ανάγονται τόσο στη χρήση τους κατά την προδικτατορική περίοδο όσο και στην προαναφερθείσα διαχείρισή τους από τον Καραμανλή. Έτσι, μέχρι το 1980 η χρήση του όρου λαός εξαντλείται στις επικλήσεις της «σιωπηράς πλειοψηφίας», ενώ η αναφορά στο έθνος διέπεται από την αναστροφή της κριτικής των αντιπάλων του, και κύρια του ΠΑΣΟΚ. Ο όρος που κατεξοχήν χρησιμοποιείται στο πλαίσιο αυτό είναι αυτός του «τριτοκοσμικού σοσιαλισμού», που υποδηλώνει ταυτόχρονα την ξενική του προέλευση και την ποταπότητά του ως «φτηνού» (τριτοκοσμικός). Μετά το 1981, η υπό τον Ευ. Αβέρωφ Ν.Δ. αποδύεται στην ανάσχυση ιδεολογικών συντεταγμένων της «εθνοκροσύνης», ταυτόχρονα όμως, αναφέρεται όλο και εντονότερα στην έννοια λαός. Μετά το 1984 η τακτική μεταβάλλεται, όσον αφορά το πρώτο σκέλος, διατηρείται όμως, ουσιαστικά όσον αφορά το δεύτερο, μια αντίληψη που τροφοδοτεί πρακτικές «λαϊκιστικού» τύπου.¹⁴

Η αντιπαράθεση προς τη Ν.Δ. οργανώνεται, διαμέσου της κατασκευής αντιθετικών διπόλων, στη βάση των εννοιών πρόοδος, λαός, και έθνος: πρόοδος/συντήρηση, λαϊκός/αντιλαϊκός, εθνικός/ξένος. Παρά την αδιαφοροποίητη χρήση τους, το καθένα από αυτά επιτελεί μια συγκεκριμένη λειτουργία. Το τρίτο ζεύγος μορφοποιεί την αντιπαράθεση σε θέματα εξωτερικής πολιτικής· το δεύτερο, κυρίως σε θέματα εσωτερικής πολιτικής και το πρώτο ενοποιεί τις προηγούμενες κατηγορίες. Διαμέσου της διάκρισης πρόοδος/συντήρηση, επιχειρείται η ακύρωση της α-συνέχειας¹⁵ και του νέου ξεκινήματος που επικαλείται η Ν.Δ., καθώς παρόν και μέλλον εκλαμβάνονται ως γραμμική προέκταση του παρελθόντος, το οποίο υπέχει θέση επεξηγηματικής μήτρας. Η συγκεκριμένη θεώρηση, που στοχεύει στη φαντασιακή επικαιροποίηση του παρελθόντος, υπο-

14. Ο Χρ. Λυριντζής, σημειώνει: «Φαίνεται ότι ο λαϊκισμός αποτελεί φαινόμενο που προκαλεί τη μίσηση. Κατά την περίοδο που βρισκόταν στην αντιπολίτευση, η Νέα Δημοκρατία υιοθέτησε συχνά έναν λαϊκιστικό λόγο, στην προσπάθειά της να αντιπαρατεθεί στο λόγο του ΠΑΣΟΚ», βλ. «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές», στο Χρ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 67.

15. Έτσι γίνεται κατανοητή η θεώρηση της καθεστωτικής αλλαγής του 1974 από το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, ως «αλλαγής φρουράς». Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 305-306.

βαστάζεται από μία αντίστοιχη αναπαράσταση του χώρου, θεμελιωμένη στην εγκαθίδρυση σχέσεων ομολογίας ανάμεσα σε κοινωνική θέση και πολιτική στάση. Η Ν.Δ., δηλαδή, ως πολιτική έκφραση της «κομπραδόρικης» αστικής τάξης δεν μπορεί παρά να είναι, όπως αυτή, εξαρτημένη και αντιλαϊκή.

Οι ίδιες πάντα τρεις έννοιες, διαμεσολαβημένες από τη στάση απέναντι στη Ν.Δ., αποτελούν το βασικό κριτήριο για τον ορισμό των σχέσεων μεταξύ των άλλων κομμάτων. Για να διαφοροποιηθεί από την κομμουνιστική αριστερά, το ΠΑΣΟΚ ανατρέχει στη χρήση της έννοιας πρόοδος αντιδιαστέλλοντας τον εαυτό του, εκπρόσωπο του «νέου» και της «ελπίδας», από το παραδοσιακό και ξεπερασμένο («παραδοσιακή αριστερά»): ταυτόχρονα, εγκυβρίζει το ΚΚΕ μέσα από τη διάκριση συμμετοχικός/γραφειοκρατικός σοσιαλισμός, που υπονοεί το λαϊκό και εθνικό χαρακτήρα του πρώτου και τον αντιλαϊκό και «σοβιετικό» –μη εθνικό– του δεύτερου. Απέναντι στην Ε.Κ.-Ν.Δ. και το ΚΚΕ εσ., το ΠΑΣΟΚ ανατρέχει στην ομολογία κοινωνική ομάδα/πολιτική εκπροσώπηση, η οποία καλείται να ερμηνεύσει ταυτολογικά αυτό που αποτελεί *a priori* παραδοχή: η Ε.Κ.-Ν.Δ., ως πολιτική έκφραση της «μη μονοπωλιακής αστικής τάξης», και το ΚΚΕ εσ., ως «μικροαστικό», δεν μπορεί παρά να είναι κόμματα «συμβιβαστικά».

Κατεξοχήν εκφραστής της ίδιας ομολογίας το ΚΚΕ την ανάγει σε επεξηγηματική μήτρα των «παλινοδιδιών» και των «ταλαντεύσεων» των άλλων κομμάτων, από τον «ιδιότυπο ρεφορμισμό» του ΠΑΣΟΚ μέχρι και, κυρίως, το «ρεβιζιονισμό» του ΚΚΕ εσ. Η ομολογία, στην προκειμένη περίπτωση, θα χρησιμοποιηθεί ως εχέγγυο και τεκμήριο προοδευτικότητας και συνέπειας. Με δεδομένο, δηλαδή, ότι το ΚΚΕ είναι εξ ορισμού το πιο «λαϊκό» κόμμα, είναι αυτόματα και το πιο προοδευτικό. Αυτό δεν το εμποδίζει, πάντως, να ανατρέξει και στην έννοια του έθνους, με τη μορφή είτε κριτικής, είτε αντίκρουσης των θέσεων του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ εσ., στα οποία προσάπτεται ο «μικροαστικός τους εθνικισμός».

Η ενδο-αντιδεξιά αντιπαράθεση μεταβάλλεται μετά τις εκλογές του 1981 και τις αλλαγές θέσεων στο κομματικό πεδίο που επιφέρει. Εφεξής και έως, σε γενικές γραμμές, το 1984, το ΠΑΣΟΚ (ως κυβέρνηση) και το ΚΚΕ (ως η βασική «προοδευτική» αντιπολιτευτική δύναμη) επιχειρούν να οικειοποιηθούν τις τρεις βασικές έννοιες. Ωστόσο, χρόνο με το χρόνο αυτές χάνουν την αρχική τους έλξη, και το βάρος τους έτσι αποδεικνύεται όλο και λιγότερο σημαντικό

για την έκβαση της κομματικής αντιπαράθεσης. Σταδιακά, η έννοια πρόοδος χάνει την αρχική της σημασία και την ελκτική της δύναμη ταυτόχρονα, αποσυνδέεται από τις άλλες έννοιες –κύρια αυτή του λαού–, οι οποίες μετά την πληθωριστική τους χρήση και από τη Ν.Δ. σημασιολογούνται πια διαφορετικά, ανάλογα με το χρήστη και τις περιστάσεις. Στη συνάφεια αυτή επιχειρείται από το ΠΑΣΟΚ η υποκατάστασή της από την έννοια της «δημοκρατίας» –μέσω της επικαιροποίησης των αντιθέσεων των αρχών της δεκαετίας του '60, η «προοδευτική παράταξη» γίνεται πλέον «δημοκρατική»– που προβάλλεται ως η βασική διαχωριστική γραμμή από τη «δεξιά». Το ΚΚΕ, μετά το ανεπιτυχές εγχείρημά του στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1984 και του 1985 να ταυτιστεί με την «προοδευτική παράταξη», αναγορεύει σε κυρίαρχη μέριμνά του την αποκατάσταση της ενότητας της «αριστεράς».

2. ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ

Με βάση τον αυτοπροσδιορισμό των κομμάτων και τις «διασαφηνίσεις» που προκύπτουν από τη διαδικασία ορισμού του «Άλλου», μπορούμε να προβούμε σε μια πρώτη ταξινόμηση, σύμφωνα με δύο κριτήρια: την αποδοχή ή μη του κοινωνικού συστήματος και την κλασική τοπολογική διάκριση δεξιά-κέντρο-αριστερά. Στην πρώτη περίπτωση θα είχαμε, από τη μία πλευρά, τη Ν.Δ. και την Ε.Κ.-Ν.Δ. (και τα διάδοχα σχήματά της), και από την άλλη, τα υπόλοιπα κόμματα. Στη δεύτερη περίπτωση είδαμε ότι η Ν.Δ. επιχειρεί να καλύψει τους πόλους δεξιά και κέντρο, η Ε.Κ.-Ν.Δ. το χώρο που ορίζεται ως κέντρο-αριστερά, ενώ το ΠΑΣΟΚ και τα δύο κομμουνιστικά κόμματα αυτοτοποθετούνται στον αριστερό πόλο. Οι ταξινόμησεις αυτές δεν είναι αναλυτικά ικανοποιητικές, γιατί εξοβελίζουν τη διάσταση του χρόνου και τις συντελούμενες μέσα σε αυτόν αλλαγές· επιπλέον, η γόνιμη χρήση τους και η αποφυγή του ενδεχόμενου της κρυπτανάλυσης¹⁶ προϋποθέτουν τη σημασιολόγηση των ίδιων τους των κριτηρίων, γιατί οι ίδιες έννοιες μπορούν, ανάλογα με τη συγκυρία, να παραπέμπουν σε διαφορετικά σημααινόμενα.

Στην προκειμένη περίπτωση, η σημασιολόγηση διαμεσολαβείται

16. R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*, τόμ. 1, *Les fondations du langage*, Minuit, Παρίσι 1963, σ. 92.

απ' τη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά,¹⁷ η οποία αναδιαμορφώνει τις σχετικές κατηγοριοποιήσεις και προσδίδει στην τριπολική διάκριση δεξιά-κέντρο-αριστερά διπολικό χαρακτήρα. Ωστόσο, η διάκριση αυτή δεν απογράφει ιδεολογικές συγγένειες, ούτε κομματικές πρακτικές. Για παράδειγμα, η Ε.Κ.-Ν.Δ. είναι ιδεολογικά εγγύτερα στη Ν.Δ. απ' ό,τι στα κομμουνιστικά κόμματα, ή ακόμα και στο ΠΑΣΟΚ. Στο 1ο συνέδριο της Ν.Δ. (1979), ο Κ. Καραμανλής, αναφερόμενος στην αντιπαράθεση των άλλων κομμάτων προς το δικό του, έκανε λόγο για «Λαϊκό Μέτωπο», για συμπαρατάξη δηλαδή όλων των άλλων κομμάτων ενάντια στη Νέα Δημοκρατία. Πρόκειται όμως για αυτό;

Χωρίς αμφιβολία τα κόμματα αυτά –από την Ε.Κ.-Ν.Δ. (και τα διάδοχα σχήματά της) έως και τα διάφορα κομμουνιστικά σχήματα (μέχρι και το ΕΚΚΕ σε κάποιες περιπτώσεις)– συνεργάζονται σε επιμέρους κοινωνικούς χώρους και στις δημοτικές εκλογές. Όμως, παρά τις κατά καιρούς διακηρύξεις τους και τις διάφορες πρωτοβουλίες των ηγετών τους –κυρίως του Α. Παπανδρέου–, τα κόμματα αυτά όχι μόνο δε συγχρονίζουν την παρέμβασή τους στην προοπτική μιας συστηματικής και μόνιμης συνεργασίας, αλλά, αντίθετα, αποδύονται σε έντονη αντιπαράθεση για τη διεύρυνση της απήχησής τους, τόσο στις εκλογές σε εθνική κλίμακα όσο και στις κατά τόπους και χώρους αρχαιρεσιές. Πώς λοιπόν ερμηνεύεται η παράλληλη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά;

Θα μπορούσαμε ενδεχόμενα να αποδώσουμε τη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά στην επιβίωση του διπολικού φαντασιακού της «Δημοκρατικής παράταξης», όπως αυτό μορφοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60, κατά τη διάρκεια του «ανένδοτου» και της «βασίλικής εκτροπής». Η υπόθεση αυτή δεν απαντά στο ερώτημα: γιατί αυτό το φαντασιακό επανενεργοποιείται και γιατί αποδεικνύεται τόσο αποτελεσματικό, σε μια συνάφεια διαφορετική από εκείνη της ανάδυσης και της διάχυσής του; Επιπλέον, παραγνωρίζεται το πολύ σημαντικό γεγονός ότι η «Δημοκρατική Παράταξη» επιστρατεύεται από το ΠΑΣΟΚ μετά το 1984 και, κυρίως, στις εκλογές του 1985, με στόχο την προσέλκυση «κεντρών» και «κομμουνιστικών» ψήφων. Μέχρι τότε, ο «αντιδεξιός» χώρος οριζόταν ως «προοδευτικός» παρά ως «δημοκρατικός», ως χώρος, δηλαδή, που

17. Γ. Μοσχονάς, «Η διαριετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων και του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.-εισ.), *ό.π.*, σ. 159-215.

δεν αντιπαρατίθεται απλά στη «δεξιά», αλλά αντιπαραθέτει σε αυτήν ένα όραμα, αυτό του ριζοσπαστικού κοινωνικού μετασχηματισμού. Τέλος, δεν απαντά σε μια σειρά από ερωτήματα που ανέκυψαν από προηγούμενες αναλύσεις μας: Γιατί, δηλαδή, παρά τις έντονες αντιπαραθέσεις και τις ιδεολογικές διαφορές των κομμάτων, ο λόγος τους αρθρώνεται, έως τουλάχιστον το 1983, γύρω από τις ίδιες έννοιες και, συχνά, δεν αποτελεί παρά αντιστροφή των επιχειρημάτων των κομμάτων ανταγωνιστών; Γιατί, επιπλέον, εμφανίζεται αυτή η αναντιστοιχία ανάμεσα σε ιδεολογικές αρχές, κομματικές πρακτικές και κομματικές συσσωματώσεις;

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά παραπέμπει στη θέση του E. Durkheim, σύμφωνα με την οποία τα κοινωνικά γεγονότα δεν μπορούν παρά να εξηγηθούν από κοινωνικά γεγονότα. Επιχειρώντας¹⁸ την ερμηνεία των πολιτικών πρακτικών, εντοπίσαμε τις προϋποθέσεις των φαινομένων αυτών σε μια δέσμη κοινωνικών, ιδεολογικών και πολιτικών παραγόντων, οι οποίοι, συνδράμοντας στην απο-αντικειμενικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, τις καθιστούν επιδεικτικές σε διαφορετικές πολιτικές παρεμβάσεις και εκβάσεις. Μεταξύ αυτών των παραγόντων σημαντική θέση κατέχει το γεγονός της καθεστωτικής αλλαγής του 1974 και, κυρίως, η συνάφεια πραγματοποίησής της. Η αβεβαιότητα, η συγκινησιακή φόρτιση και ο πολλαπλασιασμός των διαντιδράσεων, που απορρέουν από την κυπριακή τραγωδία, την επιστράτευση και το φάσμα της ελληνοτουρκικής σύρραξης, εντυπώνονται στις προσλαμβάνουσες των κοινωνικών υποκειμένων¹⁹ και συντείνουν στο συγχρονισμό των επιμέρους πρακτικών και των ενασχολήσεων γύρω από θέματα δημόσιου χαρακτήρα. Αποτέλεσμα και μαρτυρία αποτελεί η εντυπωσιακή παρουσία του πλήθους στην υποδοχή του Καραμανλή – που οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην εικόνα του «Σωτήρα»²⁰ που ενσαρκώνει – και, γενικότερα, στις πολιτικές συγκεντρώσεις.²¹

18. *La légitimité du pouvoir: attentes et pratiques politiques dans la Grèce contemporaine (1974-1985)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris II, Ιούνιος 1990, σ. 136-216.

19. Ν. Διαμαντούρος, «Politics and Culture in Greece, 1974-91: An Interpretation», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece, 1981-1989, The Populist Decade*, St. Martin's Press, σ. 9.

20. Η θρησκευτική διάσταση διαπερνά λόγους και πρακτικές. Η δημοσιοποίηση της πτώσης του δικτατορικού καθεστώτος γίνεται δεκτή με πασχάλινες λαμπάδες.

21. Όπως γράφει ο Μ. Σπουρδαλάκης, αντίστοιχα φαινόμενα εμφανίζονται και την περίοδο ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ: «Με δεδομένη αυτή την κατ' ουσίαν σωπή

Η αβεβαιότητα, η συγκινησιακή φόρτιση και ο πολλαπλασιασμός των διαντιδράσεων συνθέτουν το υπόστρωμα στο πλαίσιο του οποίου επιτελείται η απόσπαση από τους καθημερινούς ρυθμούς ζωής και τις καθημερινές πρακτικές, η οποία με τη σειρά της επιτρέπει την ανασύνθεση κοινωνικών αναπαραστάσεων και την άρθρωση νέων νοηματικών ενοτήτων. Μέσα από αυτή τη διαδικασία εισάγεται το παρελθόν όχι ως βιωμένος κόσμος, αλλά ως αναδρομική ανασύσταση και επαναθέση. Στις συνθήκες εκείνες γενικεύεται η απόρριψη του όρου χουντικός –συνώνυμο της προδοσίας– και συντελείται η καθολική αποδοχή των πολιτικών και των κομμάτων, γεγονός που θα επιτρέψει στη συνέχεια την κοινωνική τους καταξίωση και την απόλυτη κυριαρχία τους.

Το βασικό πρόβλημα που ανακύπτει σε τέτοιες περιστάσεις έγκειται στην αξιοποίηση του κλίματος, το οποίο, λόγω του εξαιρετικού του χαρακτήρα, υπόκειται στη διαδικασία που ο M. Weber αποκάλεσε καθημερινοποίηση. Ενώ ο αναλυτικός λόγος αποδεικνύεται λίγο αποτελεσματικός, γιατί με τις αποχρώσεις του διαιωνίζει την αμφιβολία και την αβεβαιότητα, ο πολεμικός, με την κατασκευη απλουστευτικών διχοτομήσεων του τύπου αλήθεια/ψέμα, εθνικό/αντεθνικό, λαϊκό/αντιλαϊκό, πρόοδος/αντίδραση κλπ., προσφέρει έτοιμες απαντήσεις που καθιστούν δυνατή την επικάλυψη και την επανεπέδνυση της αμφιβολίας και της αβεβαιότητας.

Από την καθεστωτική αλλαγή μέχρι τις πρώτες βουλευτικές εκλογές (17.11.1974), τα κόμματα, είτε για λόγους εκλογικούς είτε για λόγους που άπτονται της συγκυρίας, υποθάλλουν και συντηρούν το κλίμα των κινητοποιήσεων. Μέχρι τις εκλογές, ο Καραμανλής απευθύνεται στις μάζες και τις κινητοποιεί, με στόχο τόσο τη νομιμοποίηση και παγίωση της πολιτικής του κυριαρχίας όσο και την ενδυνάμωση της διαπραγματευτικής του θέσης έναντι των

από την πλευρά της Αριστεράς, δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί το ΠΑΣΟΚ σημείωσε τέτοια ραγδαία άνοδο ανάμεσα στις ριζοσπαστικοποιημένες μάζες. Εκατοντάδες ενεργά στελέχη και απλοί πολίτες ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα του Κινήματος για αυτο-οργάνωση. Υπέγραψαν δηλώσεις υποστήριξης, άρχισαν να συγκροτούν δεκάδες τοπικές οργανώσεις σε όλες τις γωνίες της χώρας και να προετοιμάζονται για τις εκλογές. Αυτό το φαινόμενο δεν είχε προηγουμένως στην ιστορία του κοιμματικού συστήματος της χώρας. Μόνο η εμπειρία του ΕΑΜ μπορεί να θεωρηθεί συγκρίσιμη, αν και είναι φανερό ότι οι συνθήκες ήταν τελείως διαφορετικές». ΠΑΣΟΚ, *Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, 1988, σ. 94.

στρατιωτικών. Στη συνέχεια, η κεντρική αντιπαράθεση οργανώνεται γύρω από την έκβαση του εν λόγω κλίματος. Αυτό εντυπώνεται αρχικά στο λόγο και τις πρακτικές όλων των κομμάτων, γεγονός που εκφράζεται με τη γενικευμένη χρήση των όρων πρόοδος, λαός και έθνος. Όμως, ύστερα από το θρίαμβό του στις εκλογές του 1974, ο Καραμανλής έχει κάθε λόγο να το αποκλιμακώσει. Για τα κόμματα της τότε αντιπολίτευσης, αντίθετα, η προοπτική αυτή σήμαινε ουσιαστικά την αποδοχή της πολιτικής ηγεμονίας της Ν.Δ. Κατά συνέπεια, ένα από τα κεντρικά διακυβεύματα της κοιμητικής αντιπαράθεσης, μέχρι το 1981, έγκειται στην έκβαση του συγκεκριμένου κλίματος.

Μετά τις εκλογές και το δημοψήφισμα του 1974, ο Καραμανλής υιοθετεί την τακτική κατευνασμού και νουθέτησης του «λαού», διαμέσου συγκεντρώσεων και μηνυμάτων-διαγγελημάτων. Με τον τρόπο αυτό, επιδιώκεται η εγκαθίδρυση ενός δικτύου μονής φοράς, νοούμενου ως σχέση «παιδαγωγού/μαθητών», με την υποχρέωση των δεύτερων να αφομοιώνουν και να τηρούν τις νουθεσίες του πρώτου. Η λογική που διαπνέει τη σχέση αυτή έχει δύο σημαντικές συνέπειες: αφενός, «αγνοούνται» τα κόμματα²² και, αφετέρου, παραμελείται η οργανωτική ανάπτυξη της Ν.Δ. – σε αντίθεση με τα αφαφερόμενα στην ιδρυτική της διακήρυξη.²³

22. Η στάση αυτή έχει κοινά στοιχεία με αυτή του De Gaulle μετά το 1958. Βέβαια, ο Κ. Καραμανλής δε στρέφεται συστηματικά εναντίον των κομμάτων, όπως ο De Gaulle, αλλά οι συγκυρίες είναι διαμετρικά αντίθετες. Η Πέμπτη Γαλλική Δημοκρατία εγκαθιδρύεται μετά από μία διαδικασία έκπτωσης του κύρους των πολιτικών, ενώ στην Ελλάδα η πτώση της δικτατορίας εκβάλλει σε μια πρωτόγνωρη νομιμοποίησή τους.

23. Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρά τις διάφορες συνδιασκέψεις και το 1ο Συνέδριο, η Ν.Δ. οργανώνεται ουσιαστικά μετά το 1981. Οι πρώτες προσπάθειες χρονολογούνται την επομένη των εκλογών του 1977, αλλά ο αριθμός των 97.000 μελών που ανακοινώνεται στο 1ο Συνέδριο (1979) είναι μάλλον υπερβολικός. Αναφερόμενος στο περιφερειακό Συνέδριο της Ν.Δ. στο Χίλτον, το Δεκέμβριο του 1980, ο Γ. Ράλλης σημειώνει: «Δυστυχώς, σε ιδιαίτερες συζητήσεις που είχα με πολλούς συνέδρους διαπίστωσα ότι η ενδημική ασθένεια της παρατάξεώς μας, η έλλειψη δηλαδή διαθέσεως για οργάνωση, εξακολούθει να υπάρχει στην ίδια πάντοτε ένταση. Όλοι περιμένουν από μας να τους προσφέρουμε την οργάνωση έτοιμη στο πιάτο, και μολονότι το επανέλαβα δέκα τουλάχιστον φορές μιλώντας με διάφορους συνέδρους, δεν μπορούν να αντιληφθούν ότι η οργάνωση στα χαρτιά υπάρχει, αλλά αυτό δεν είναι αρκετό. Χρειάζεται και η έντονη δραστηριότητα των οπαδών και αυτή η δραστηριοποίηση απουσιάζει από το δικό μας κόμμα, ενώ υπεραφθονεί στο ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ». *Ωρες Ευθύνης*, Ευρωεκδοτική, 1983, σ. 117.

Αντίθετα με τα «αντιδεξιά» κόμματα, στα οποία ο αντίπαλος είναι πάντοτε παρών αλλά ποτέ όπως αυτός δηλώνει ότι είναι, ο Καραμανλής, τουλάχιστον μέχρι το 1977, τα αγνοεί και αποφεύγει κάθε ενέργεια που θα τα αναδείκνυε σε έγκυρους συνομιλητές του. Αν η συμβολική βία είναι έκδηλη στην πρώτη στάση, είναι εξίσου υπαρκτή στη δεύτερη, συμπυκνωμένη στη λογική: «για μένα δεν υπάρχουν». Βέβαια οι δύο αντιλήψεις διαφέρουν σημαντικά από την άποψη των πρακτικών τους συνεπειών, καθώς η πρώτη εγκυβρίζει σε έναν πολεμικό τύπο πρακτικής, ενώ η δεύτερη προτρέπει σε μια «υπεύθυνη» στάση – αν όχι στην πολιτική ανενέργεια. Ωστόσο, η διαφορά των δύο αντιλήψεων δεν είναι τόσο σημαντική όσο, τουλάχιστον, φαίνεται από πρώτη άποψη, όταν αυτές θεωρηθούν στη συνάφεια παραγωγής τους. Χωρίς να υπάρχει αναγκαστικά αιτιώδης σχέση μεταξύ τους, παραμένει γεγονός ότι η αγνόηση είναι πρακτικά δυνατή, εφόσον ο πομπός της κατέχει θέση ισχύος, που του επιτρέπει να ενεργεί όπως ενεργεί. Η αντιστοιχία, λοιπόν, ανάμεσα σε θέσεις και πρακτικές έχει ως αποτέλεσμα την αλληλοτροφοδότηση των δύο λογικών διαμέσου της αντιθετικότητας τους: η αγνόηση από την πλευρά του «ισχυρού» τροφοδοτεί την πολεμική ανάδραση και αντίδραση των «αδυνάτων» και το αντίστροφο.

Η κατάσταση είναι περισσότερο περίπλοκη στον «αντιδεξιό χώρο», καθώς αυτός δεν αποτελεί ομοσπονδία, αλλά έναν αστερισμό ανταγωνιζόμενων κομμάτων, η ύπαρξη του οποίου ερειδείται τόσο στην αντίθεσή τους στη Ν.Δ. και την πολιτική της κυριαρχία όσο και στην αυτονόητη αποδοχή του «Εμείς». Καθοριστική αποδεικνύεται εδώ η συνδρομή του ΠΑΣΟΚ, το οποίο, συγγενές σε επίπεδο διακηρύξεων της κομμουνιστικής αριστεράς και συγγενές συναισθηματικά της Ε.Κ.-Ν.Δ., λειτουργεί καταλυτικά στη συνεύρεση δυνάμεων διαφορετικών τόσο ιδεολογικά όσο και πολιτικά. Η συμπόρευση, χωρίς να καταλήγει στην εκλογική σύμπραξη, διαπερνά την κομματική αντιπαράθεση και το κοινωνικό φαντασιακό και τα ανασυνθέτει.

Καταλυτική, στην προκειμένη περίπτωση, είναι η λογική συγκρότησης του «αντιδεξιού» πόλου· επιτελείται στη βάση της ρητορικής επανάληψης ταυτολογικών συνθημάτων, που επιβάλλει την ύπαρξή του ως αυτονόητη. Συμβολικά, η ταυτότητα του «αντιδεξιού» πόλου μορφοποιείται με τη χρήση διωνύμων, όπως «δημοκρατικές δυνάμεις», «προοδευτικές δυνάμεις», «δημοκρατικό στρατόπεδο», «δυνάμεις της προόδου» κλπ., που χρησιμοποιούνται κατά

κόρο χωρίς προηγούμενη εννοιολογική διασαφήνιση του περιεχομένου τους. Αντίθετα, μέσω της συνεχούς χρήσης και κυκλοφορίας, τα συγκεκριμένα διώνυμα επενεργούν στο κοινωνικό φαντασιακό και δημιουργούν τους όρους πραγμάτωσής τους.

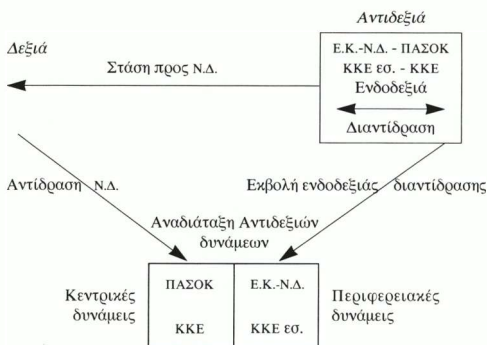
Η πληθωρική χρήση συμβόλων δε σημαίνει το ασπονδύλωτο του λόγου. Αυτός νοσηματοδοτείται από την αντιπαράθεση στον «Άλλο», που είναι παρών στην απουσία του, όχι δηλαδή όπως αυτός δηλώνει πως είναι, αλλά όπως οι αντίπαλοι θεωρούν πως είναι. Η αντιπαράθεση, χαρακτηριστική του πολεμικού λόγου, οργανώνεται με τη χρήση όρων-ταμπού, όρων δηλαδή που χρωματίζουν από μόνοι τους αρνητικά τον «Άλλο» και τον απαξιώνουν· αλλά και με την κυκλοφορία λανθανουσών διχοτομήσεων που επιτρέπουν στους δέκτες να προσλάβουν και να εκφράσουν όσα ο πομπός, λόγω θέσης, αδυνατεί να διατυπώσει ρητά. Στην πρώτη περίπτωση, εντοπίζουμε τους όρους και τα διώνυμα που εγγράφονται στο εγχείρημα ανασύστασης και επικαιροποίησης του παρελθόντος, καθώς επίσης και ταύτισης της Ν.Δ. με την ΕΡΕ («δεξιά», «κράτος της δεξιάς», «ολιγαρχία» κλπ.). Στη δεύτερη περίπτωση, υπάγονται όροι («προοδευτικές δυνάμεις», «δημοκρατικές δυνάμεις» κλπ.) οι οποίοι σπάνια παραπέμπουν ρητά στο συμμετρικά αντίθετό τους, ενώ υποβάλλουν στους δέκτες πλήθος αρνητικά φορτισμένων όρων (συντηρητικός, αντιδραστικός, αντιδημοκρατικός, αντιλαϊκός, πουλημένος κλπ.).

Αν οι πρακτικές αυτές τείνουν να αναδείξουν τη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά σε κεντρική πολιτική διαίρεση, ο «αντιδεξιός» πόλος δε διαμορφώνεται σε ενιαίο χώρο ισότιμων συνιστώσων. Συντίθεται, αντίθετα, από κόμματα που εμφανίζονται ως αυτόνομοι φορείς θέσεων και πρακτικών, και, ταυτόχρονα, ως άτυπες συνιστώσες του αντιδεξιού χώρου. Η συνάρθρωση των δύο αυτών δεδομένων επιτυγχάνεται πρακτικά στη βάση της κατίσχυσης των θέσεων του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, των κομμάτων δηλαδή εκείνων που η παρουσία τους είναι άμεσα συνυφασμένη με τη συντήρηση και την εκλογική αξιοποίηση του κλίματος των κινητοποιήσεων του 1974.

Διαμορφώνεται έτσι μια διάταξη θέσεων στο εσωτερικό της οποίας το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ συνθέτουν τις κεντρικές συνιστώσες, ενώ το ΚΚΕ εσ. και τα διάφορα «κεντρώα» σχήματα τις περιφερειακές (σχήμα 1). Κάθε εγχείρημα και απόπειρα των τελευταίων για την υπέρβαση της μειονεκτικής τους θέσης προσκρούει στη διάκριση Δεξιά/Αντιδεξιά και απονομιμοποιείται. Από την άλλη πλευρά, η αντιπαράθεση Δεξιά/Αντιδεξιά, στο βαθμό που οργανώνεται με

ΣΧΗΜΑ 1

Οργάνωση της κοιμματικής ανταλλαγής

τους όρους του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, συμπαράσχει την αποδυνάμωσή τους. Πρόκειται για τυπική περίπτωση αθέλητων συνεπειών: τα συγκεκριμένα κόμματα, ενταγμένα σε ένα χώρο κυριαρχούμενο από ισχυρότερους «συμμάχους», καθώς επιδιώκουν την ενδυνάμωσή τους, επιταχύνουν την αποδυνάμωσή τους.

Το από πρώτη άποψη παράδοξο αυτό φαινόμενο οφείλεται στη δυαδική λογική ύπαρξης των «αντιδεξιών» κομμάτων, που ορίζει τις συνιστώσες της ταυτόχρονα ως συμμάχους-ανταγωνιστές. Ο δυϊσμός μεταφράζεται σε κοινή παρουσία ή συμπίεση σε επιμέρους κοινωνικούς χώρους και στις δημοτικές εκλογές, καλλιεργώντας το αίσθημα της ιδεολογικής συγγένειας, και σε αντιπαλότητα στις βουλευτικές. Η λογική αυτή επιτρέπει στους ασθενέστερους αριθμητικά συμμάχους να αντλήσουν πρόσκαιρα εκλογικά οφέλη στις ελάχιστον σημασίας αναμετρήσεις· η κατάσταση αντιστρέφεται στις πλέον κρίσιμες, τις βουλευτικές, όπου οι πρώην σύμμαχοι μετατρέπονται σε ανταγωνιστές. Η συγκεκριμένη διαδικασία τυπικά συντηρεί, αλλά ουσιαστικά αποδυναμώνει, τα μικρότερα κόμματα και τα μετατρέπει σε δυνητικούς «συμμάχους» ή «συνεργαζόμενους» των μεγαλύτερων.

Η λογική που περιγράψαμε δε δικαιωνίζεται και δεν αναπαράγε-

ται χωρίς εντάσεις και κραδασμούς. Η διαρκής επίκληση της ενότητας, εντυπωμένη στο κοινωνικό φαντασιακό, τείνει να δημιουργήσει τις συνθήκες πραγμάτωσής της, να λειτουργήσει δηλαδή, σύμφωνα με τον όρο του R. Merton, ως «αυτο-εκπληρούμενη προφητεία», μεταβαλλόμενη από σκοπό προς επίτευξη σε μέσο αντιπαράθεσης. Στην έννοια της ενότητας επενδύουν, κυρίως, τα «κεντρώα» σχήματα και το ΚΚΕ εσ., οι «περιφερειακές» δηλαδή δυνάμεις, επιχειρώντας συχνά με τον τρόπο αυτό να πλειοδοτήσουν στον «αντιδεξιό» αγώνα και, κατά συνέπεια, να αντισταθμίσουν και, στο βαθμό του δυνατού, να υπερκεράσουν το «έλλειμμα προοδευτικότητας».

Η αποδοχή της ενότητας, όμως, εφόσον συνεπαγόταν την αποσαφήνιση των όρων επίτευξής της, αντιστρατευόταν τη λογική συγκρότησης και λειτουργίας του «αντιδεξιού» χώρου. Η προοπτική αυτή σήμαινε τη διαπραγμάτευση της συμβολικής παραγωγής των συγκεκριμένων δυνάμεων, καθώς οποιαδήποτε συμφωνία προϋπέθετε τη συμφωνία στους κώδικες και τα σημαινόμενά τους. Σήμαινε, δηλαδή, μια οικονομία στην παραγωγή συμβόλων. Στη δεδομένη, όμως, συγκυρία αυτό δε συνάδει με τις πρακτικές του ΚΚΕ και, κυρίως, του ΠΑΣΟΚ το οποίο, με την πληθωριστική χρήση συμβόλων και την ασάφεια των κωδίκων τους, επιχειρούσε να διευρύνει το ακροατήριό του.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το τελευταίο, είναι ενδεικτικό ότι και μετά το 1977 ο λόγος του παραμένει αμφίσημος και από μια άποψη γίνεται πιο πολυσημικός. Το ΠΑΣΟΚ αποσιωπά βασικές του θέσεις και εισάγει «μετριοπαθέστερες», αλλά η μετάθεση δεν επιτελείται διαζευκτικά ή αντιθετικά. Αποσιώπηση πρότερων θέσεων δε σημαίνει εγκατάλειψη ή απόρριψή τους, αλλά ανενέργεια και ανασυρση κάθε φορά που κρίνεται αναγκαίο, όπως για παράδειγμα στο 1ο συνέδριο, το 1984.²⁴ Η στάση αυτή εμπεριέχει το πλεονέκτη-

24. Σε κείμενό του με τίτλο *6 χρόνια Παλινωδίες και Καιροσκοπισμός*, εκδόσεις της Νέας Δημοκρατίας, Αθήνα 1987, ο Αθ. Κανελλόπουλος αναλύει «[...] τον βίο και την πολιτεία της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ σε τρεις φάσεις: Η πρώτη αφορά την περίοδο 1963-1974, μέσα στην οποία εν μέρει εντάσσεται και το ΠΑΚ. Η δεύτερη ανάγεται στην περίοδο της αντιπολίτευσης, που ονομάζεται και εποχή του ζιβάγκο. Και η τρίτη εκτείνεται από το 1981 ως το 1987, δηλαδή στην κυβερνητική περίοδο της ηγεσίας του κόμματος». Για τη στήριξη της θέσης του, ο συντάκτης παραθέτει αποσπάσματα από τους λόγους του Α. Παπανδρέου. Αν και ο συντάκτης παραβιάζει κάποιες σταθερές, όπως ο πομπός και ο δέκτης, αδυνατεί (για το λόγο που αναφέραμε) να τηρήσει αυστηρά την αρχική ταξινόμηση και παραθέτει συχνά αποσπάσματα που δεν ανήκουν, νοηματικά και χρονικά, στην ίδια φάση.

μα της επιλεκτικής χρήσης του λόγου και συμβάλλει δραστικά στον πολλαπλασιασμό των κινητοποιήσεων, το γιγαντισμό τους, και, τέλος, την τελετουργοποίησή τους, που επισφραγίζει την ταύτιση των συμμετεχόντων με το κόμμα. Η ατμόσφαιρα που δημιουργείται επιτρέπει στο λόγο να υπάρχει και να είναι αποτελεσματικός με τις αντιφάσεις του. Πρόκειται για μια κατάσταση που μπορεί να προσομοιαστεί με αυτό που ο S. Moscovici όρισε ως «αδιαφορία στην αντίφαση».²⁵ Αυτή συνίσταται στην αποδοχή ιδεών αιτιαστων μεταξύ τους, όπως οι σοβινιστικές και οι σοσιαλιστικές, οι ιδέες αδελφοσύνης και μίσους, χωρίς να ενοχλείται κανείς από τον άλογο ή αντιφατικό τους χαρακτήρα.

Η ενίσχυση του ΠΑΣΟΚ και η αποδυνάμωση της Ν.Δ. στις εκλογές του 1977, μεταβάλλει τη δομή της κομματικής διαντίδρασης.²⁶ Στο εξής, η Ν.Δ. τροποποιεί προοδευτικά τη στάση της αντιγράφοντας όλο και περισσότερο τις πρακτικές του ΠΑΣΟΚ. Η μεταβολή αυτή δεν πραγματοποιείται από τον Καραμανλή, εκδηλώνεται, όμως, κατά την περίοδο που ηγείται ακόμα της Ν.Δ. Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1977 είχε ως συνέπεια την ανάδειξη ημεπίσμων περιφερειακών πομπών, κυρίως του Ευ. Αβέρωφ, οι οποίοι απευθύνονται σε μερικότερα ακροατήρια, με στόχο την άσκηση πίεσης στη διαμόρφωση των κατευθύνσεων του κόμματος και, βέβαια, την προσωπική τους ανάδειξη. Στο πλαίσιο αυτό λαμβάνει χώρα η επαναπροσέγγιση των ακροδεξιών και τα ανοίγματα προς το «κέντρο».²⁷

Παράλληλα, αναλαμβάνεται η αναστροφή του αρνητικού για τη Ν.Δ. ιδεολογικού και εκλογικού κλίματος, μέσω τριών παράλληλων πρακτικών: την παροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών δί- κην ιδιωτικών, την κομματική οργάνωση και, τέλος, την ενδυνά-

25. *L'âge des foules*, Complexe, 1985, σ. 135.

26. Σε αυτό συνδράμει και η «Εθνική Παράταξη» με δύο τρόπους: με τη μείωση της ψαλίδας ανάμεσα στη Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ, η οποία καθιστώντας απτή την προοπτική της «Αλλαγής» λειτουργεί ως επιταχυντής των εξελίξεων επιπλέον, οδηγώντας τη Ν.Δ. να επιζητήσει τη «συνεργασία» στελεχών της, επαληθεύει αναδρομικά τις εκτιμήσεις του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ σχετικά με τους ιδεολογικούς και πολιτικούς της προσανατολισμούς.

27. Η στάση αποτυπώνεται στην αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων της Ν.Δ. Από τη σύγκριση των στοιχείων που παρατίθενται από τον Γ. Βούλγαρη («Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989», στο Χρ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 270-271) με αυτά του *Ευρωβαρόμετρου* (τχ. 14, Δεκέμβριος 1980, και τχ. 15, Ιούνιος 1981), τεκμαίρεται μια μετατόπιση προς τα «κεντροδεξιά».

μωση, της αντιπαράθεσης προς το ΠΑΣΟΚ, με μεθόδους δανεισμένες από αυτό και το ΚΚΕ. Οι δύο τελευταίες πρακτικές αγγίζουν τα απώτατα όριά της κατά την περίοδο 1981-1984. Ο αντίπαλος –το ΠΑΣΟΚ– νοηματοδοτεί αντιθετικά όλες τις πρακτικές, η αμφισβήτηση δεν περιορίζεται στις πολιτικές του θέσεις και πρακτικές, αγκαλιάζει την ίδια του την υπόσταση. Η τακτική αποδυνάμωσής του είναι αυτή των συνεχών κινητοποιήσεων και της μετωπικής αντιπαράθεσης σε όλα τα ζητήματα και όλους τους κοινωνικούς χώρους. Περισσότερο εντυπωσιακή είναι η αντιγραφή στο επίπεδο αναπαράστασης του χρόνου και του χώρου. Η ταύτιση του ΠΑΣΟΚ με τη χούντα («χούντα είναι και θα περάσει») ανακαλεί αντιστρέφοντας τα δύο γνωστά ζεύγη διχοτομήσεων, λαϊκό/αντιλαϊκό –με την παραλλαγή του δημοκρατικό/αντιδημοκρατικό– και εθνικό/αντεθνικό, με τη διαφορά ότι ο αντίπαλος δεν ορίζεται με κοινωνικά κριτήρια αλλά με πολιτικά. Η ταύτιση με τη χούντα, ένα σκοτεινό δηλαδή παρελθόν, εμπεριέχει μια συγκεκριμένη αντίληψη του χρόνου, αυτή της συνέχειας – εγχείρημα αντίστοιχο με αυτό της ταύτισης της Ν.Δ. με την ΕΡΕ. Τέλος, παρόν και μέλλον ταυτίζονται, δεν υπάρχουν δηλαδή ως τόποι διακριτοί που υπόκεινται στη διαφοροποιητική ενέργεια της πράξης, αλλά ως ταυτόσημες στιγμές ενταγμένες στη εγχείρημα της «απαλλαγής», η οποία τις συνέχει και τις νοηματοδοτεί.

Η στάση αυτή εγκαταλείπεται μερικά, μετά το 1984. Η Ν.Δ. δεν περιορίζεται πια στην καταγγελία των αντιπάλων· αποκτά μια θετικότερη διάσταση με την επίκληση του φιλελευθερισμού. Η εξέλιξη μεταφράζεται σε μερική τροποποίηση της πρόσληψης και της διαχείρισης του χρόνου, που δεν εγγράφεται αποκλειστικά στο παρόν, αλλά σε μια διαδικασία σταδιακής ανάκτησης εκλογικών ερεισμάτων και αποδυνάμωσης του ΠΑΣΟΚ. Ωστόσο, η εισαγωγή της απόχρωσης στο λόγο δε συνεπάγεται τη ρήξη με τις προηγούμενες πρακτικές. Αυτές διαπερνούν τη νέα τακτική που συνίσταται, κατά βάση, στην επιλεκτική προσαρμογή του λόγου στο ακροατήριο. Αυτό επιτρέπει στο κόμμα να παρέχει εχέγγυα σοβαρότητας και υπευθυνότητας, χωρίς να είναι φειδωλό σε επαγγελίες κοινωνικών παροχών.

Οι αλλαγές στη στάση της Ν.Δ., μετά το 1984, έχουν επιπτώσεις τόσο στη δομή της κομματικής διαντίδρασης όσο και στις σχέσεις μεταξύ των «αντιδεξιών» κομμάτων. Εξίσου σημαντική είναι και η άσκηση της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, που σηματοδοτεί αλλα-

γές στις μέχρι τότε διακηρύξεις και θέσεις του. Στις συνθήκες αυτές, η ρητορική της αλλαγής και η κοινή καταγγελία του «εχθρού», που αποτελούσαν τους συνεκτικούς κρίκους του «αντιδεξιού» χώρου, αποδεικνύονται εκλογικά λιγότερο αποτελεσματικές. Έτσι, στις εκλογές του 1985, το ΠΑΣΟΚ καταφεύγει στη δραματοποίηση της αναμέτρησης, διαμέσου της επικαιροποίησης και της ανασύστασης των αντιθέσεων της δεκαετίας του '60.

Η τακτική αυτή συνίσταται στην καταγγελία του ίδιου πάντα «εχθρού», την επίκληση της συνέπειας και της συνέχειας και, τέλος, την επαγγελία ενός νέου ξεκινήματος, της «αναγέννησης». Η «συνέπεια» και η «συνέχεια» έρχονται, ωστόσο, να συγκαλύψουν μια σημαντική ιδεολογική μεταβολή. Η «προοδευτική παράταξη» δίνει τη θέση της στη «δημοκρατική»· από φορέας –ή σύνολο φορέων– του κοινωνικού μετασχηματισμού, τώρα ορίζεται ως «αντιδεξιά» και ως προασπιστής των «δημοκρατικών κατακτήσεων». Η εξέλιξη αυτή, επέφερε μια σημαντική αλλαγή: από συνιστώσα του «αντιδεξιού» χώρου, έστω τη σημαντικότερη, το ΠΑΣΟΚ έτεινε να ταυτιστεί με το χώρο αυτό και να μετατρέψει το ΚΚΕ σε εκλογική του δεξαμενή. Η προοπτική αυτή, σε συνδυασμό με την απαξίωση του εννοιολογικού πλαισίου που υποβάσταζε την ηγεμονία του «αντιδεξιού πόλου», θα οδηγήσει το τελευταίο –μετά το ατελέσφορο εγχείρημά του να οικειοποιηθεί την «προοδευτική παράταξη»– στην αποστασιοποίησή του από το ΠΑΣΟΚ και στην επιδίωξη ανασύστασης της «αριστεράς».

3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΨΗΦΟΦΟΡΟΥΣ

Αντίθετα, με απλουστευτική αντίληψη που απογράφει την πολιτική δραστηριότητα ως συνειδητή συμμετοχή στα κοινά, η πολιτική ως παράσταση και ως πράξη σημασιολογείται διαφορετικά, ανάλογα με τα κοινωνικά υποκείμενα και τα περιβάλλοντα. Αυτό ισχύει τόσο για το περιεχόμενο και τις μορφές της όσο και τις λειτουργίες και το κοινωνικό της αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, στοιχειοθετήθηκε από διάφορους μελετητές, όπως ο W. Sombart, ο B. Moore και ο A. Hirschman, ότι, σε αντιδιαστολή με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, όπου η πολιτική είναι πιο θετικά αξιοδοτημένη, η ιδιωτική ζωή αποτέλεσε τον πυρήνα του αμερικανικού «ονείρου». Και στις

πρώτες, όμως, διαπιστώνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις, που παραπέμπουν, μεταξύ άλλων, στο κοινωνικό βάρος του κράτους και το βαθμό ένταξης στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Έτσι, η πολιτική διαπάλη εμφανίζεται ιστορικά εντονότερη στη Γαλλία, όπου το κοινωνικό βάρος του κράτους είναι σημαντικό, απ' ό,τι στην Αγγλία. Το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: ποιο είναι το νόημα, υποκειμενικό και αντικειμενικό, των υπό μελέτη πολιτικών στάσεων και πώς συναρθρώνονται με τις πρακτικές των κομμάτων;

Με τις παραπάνω επισημάνσεις, θελήσαμε να σκιαγραφήσουμε τα όρια και τις δυσκολίες του πραγματευόμενου αντικειμένου, η ανάλυση του οποίου δεν εξαντλείται στις διάφορες μετρήσεις της «κοινής γνώμης». Η ένσταση δε συνίσταται στην επιχειρησιακότητα των μετρήσεων αλλά σε μια ορισμένη χρήση τους, η οποία εκλαμβάνοντας ως αυτονόητα τα αξιολογικά προαπαιτούμενα και τις νοητικές διεργασίες κατασκευής τους, κατασκευάζει και υποστασιοποιεί μια «κοινή γνώμη» κυρίαρχη του λόγου και των ενεργειών της. Όταν ερωτάται, για παράδειγμα, αν ένα νομοσχέδιο είναι συνταγματικό ή όχι, ομογενοποιούνται οι ερωτώμενοι με την απόδοση ίδιων αρμοδιοτήτων σε όλους και αναγορεύονται αμέσως σε γνώστες του θέματος.²⁸ Με τον τρόπο αυτό, παραγνωρίζεται ότι οι χρησιμοποιούμενες κατηγορίες συνιστούν κατασκευές στη βάση επιλογών και συγκεκριμένων κριτηρίων. Ένα από τα μείζονα μεθοδολογικά προβλήματα που ανακύπτει στην προκειμένη περίπτωση είναι η σύγχυση ανάμεσα στην πρόσληψη της κατάστασης με την ίδια την κατάσταση. Για παράδειγμα, σύμφωνα με δημοσκόπηση του Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Επιμόρφωσης (ΚΠΕΕ), το κύριο πρόβλημα των ψηφοφόρων, λίγο πριν από τις εκλογές του 1981, ήταν το οικονομικό, γεγονός που υποτίθεται ότι σφράγισε την εκλογική αναμέτρηση και καθόρισε, σε μεγάλο βαθμό, την έκβασή της.²⁹ Ανάγοντας τη διαπίστωση αυτή σε ερμηνεία της κατάστασης, παραβλέπεται η διαδικασία μετάπλασης των προσλαμβανουσών των ψηφοφόρων, που αναδεικνύει το εν λόγω πρόβλημα σε πρόβλημα στη «συνείδησή» τους. Απομένει, συνεπώς, να μελετηθεί η συγκεκριμένη διαδικασία μετάπλασης.

28. Βλ. σχετικά, P. Bourdieu, «L'opinion publique n'existe pas», στο *Questions de sociologie*, Minuit, Παρίσι 1980, σ. 222-235, και C.W. Mills, *Η κοινωνιολογική φαντασία*, Παπαζήσης, 1985, σ. 86 κ.ε.

29. Δ. Κατσούδας, «Ψήφος και ιδεολογία», στο Χρ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 238.

Για να απαντήσουμε στο ζήτημα που πραγματευόμαστε, θα ξεκινήσουμε από ένα δεδομένο: μέχρι το 1981, η Ν.Δ. υφίσταται συνεχή μείωση της εκλογικής της απήχησης, ενώ οι δύο κεντρικές δυνάμεις του «αντιδεξιού» πόλου αυξάνουν τα ποσοστά τους· η τάση αυτή ανατρέπεται μετά το 1981. Η συγκεκριμένη εξέλιξη αποκτά ιδιαίτερο νόημα, γιατί συνοδεύεται από δύο παράλληλες και αλληλοτροφοδοτούμενες τάσεις. Έως το 1983 –και λιγότερο έως το 1985– τα πολιτικά κόμματα και η πολιτική ως μορφή πρακτικής και ως λειτουργία ενασχόλησης με τα δημόσια προβλήματα είναι έντονα θετικά αξιοδοτημένες. Η κοινωνική αξιόδοτηση των κομμάτων συμπίπτει με την ιδεολογική κατάσχυση των κομμάτων του «αντιδεξιού» πόλου και η απαξίωσή τους με την εξασθένηση της ιδεολογικής τους ελκτικότητας.

Είναι γνωστά τα εκλογικά αποτελέσματα και παρέλκει η παράθεσή τους. Αντίθετα, κρίνεται χρήσιμη η έκθεση κάποιων πραγματολογικών δεδομένων για την τεκμηρίωση των δύο άλλων διαπιστώσεων και τη διερεύνηση των μεταξύ τους σχέσεων. Όσον αφορά την εικόνα των κομμάτων και την πρόσληψη της πολιτικής από τους ψηφοφόρους, αυτή συναρτάται (τροφοδοτεί και τροφοδοτείται) με τη δομή των συλλογικών πρακτικών. Η εξέλιξή της δεν είναι ευθυτενής, δεν υπάρχει μια πρώτη περίοδος ενεργούς ενασχόλησης με την πολιτική και μια δεύτερη απόρριψής της. Η θέση αυτή, αν και συχνά θεωρείται ως αυτονόητη, είναι απλουστευτική. Η αξιόδοτηση της πολιτικής και των πολιτικών κομμάτων διαφέρει από κοινωνικό χώρο σε χώρο και σχετίζεται με την έκβαση του κομματικού ανταγωνισμού.³⁰

Αν και η πρώτη εντύπωση, όπως τόνισε ο G. Bachelard, είναι εσφαλμένη, ας σταθούμε στις δημοσκοπήσεις. Συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι μετά από μία περίοδο, κατά κανόνα μετά το 1985, η εικόνα που σχηματίζουν οι ερωτώμενοι για τα πολιτικά κόμματα και την πολιτική είναι όλο και πιο αρνητική· όλο και περισσότεροι εκφράζονται αρνητικά και η εμπιστοσύνη τους βαίνει μειούμενη. Οι σχετικές ενδείξεις αγκαλιάζουν ένα ευρύ φάσμα εκδηλώσεων, από την κομματική ένταξη και τη συμμετοχή στα συνδικάτα, μέχρι το «αίσθημα ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας» και το «ενδιαφέρον» για την πολιτική.

30. Π. Κυπριανός, «Για τις συλλογικές πρακτικές στη μεταδικτατορική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 87, 1995, σ. 28-60.

Πιο συγκεκριμένα, από τα τέλη του 1983 και εντονότερα μετά τις εκλογές του 1985, ένα από τα προβλήματα που ταλανίζει το ΠΑΣΟΚ, και αργότερα όλα τα κόμματα, είναι η οργανωτική αποδιοργάνωση³¹ ομολογη τάση παρατηρείται και στις πιο αντιπροσωπευτικές συλλογικές οργανώσεις, όπως αυτές των φοιτητών,

31. Η κατάσταση εντυπώνεται στις αποφάσεις των συνόδων της Κεντρικής Επιτροπής. Στην απόφαση της 18ης Συνόδου της Κ.Ε. –αμέσως μετά τις βουλευτικές του 1985, στις 5-6 Οκτωβρίου 1985– γίνεται λόγος για προσωρινή επανενεργοποίηση της οργάνωσης. Λίγες γραμμές παρακάτω διαβάζουμε: «Ο ριζοσπαστισμός που αναδύθηκε στο πολιτικό επίπεδο με τη δημοκρατική ρήξη που επιχείρησε το ΠΑΣΟΚ από το Μάρτη (Πρόεδρος Δημοκρατίας, Αναθεώρηση Συντάγματος, Εκλογές Ιούνη) φάνηκε να βρίσκεται ξανά σε ύφεση». Βλ. *Η 18η Σύνοδος της Κεντρικής Επιτροπής*, σ. 16-17. Ο τόνος είναι πιο ουδέτερος στη 19η Σύνοδο, που συνέρχεται λίγο πριν τις δημοτικές εκλογές του 1986. Εδώ δε γίνεται λόγος για την ενεργοποίηση του κόμματος, αλλά για στράτευση όλων υπέρ του θεσμού της Τ.Α. και έμμεσα της Αλλαγής. *Σοσιαλιστική Θεωρία και Πράξη*, τχ. 5, 1986, σ. 29.

Η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική στις επόμενες Συνόδους, κυρίως μετά τις δημοτικές εκλογές του 1986. Στην εισήγησή του στην 20η, ο Α. Παπανδρέου «ομολογεί» ότι το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε αποδιάρθρωση: «Όλα τα φώτα της δημοσιότητας και η βαθύτερη αγωνία και σκέψη του λαού είναι στραμμένα εδώ σήμερα, στην 20η Σύνοδο της Κ.Ε. σε μια προσδοκία και αναμονή. Η απάντηση στο ερώτημα είναι σαφής και πρέπει από την αρχή να τη διακηρύξουμε. Ο λαός δε δικαιώνει την επιστροφή στους παραδοσιακούς σχηματισμούς, *δεν αποδέχεται έναν άλλο πολιτικό φορέα. Ο λαός ελπίζει και προσδοκά ΤΟ ΑΝΑΓΕΝΝΗΜΕΝΟ ΠΑΣΟΚ*». Και λίγο παρακάτω: «Σ' όλα τα κόμματα παρατηρείται ένα συνεχές φυλλορρόφημα στελεχών, που περιθωριοποιούνται για διάφορους λόγους, αλλά, κύρια, για το λόγο ότι η γνώμη τους ουδέποτε ελήφθη σοβαρά υπόψη από τα καθοδηγητικά όργανα. Ένας άλλος βασικός λόγος είναι ότι ό ρόλος των οργανώσεων έπαψε να είναι ουσιαστικός. *Επομένως, μια αξιόπιστη πρόταση ανοίγματος της οργάνωσής μας και πρόσκλησης των στελεχών του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου προϋποθέτει: ...*». Στην 21η (8 Φεβρουαρίου 1987), ο Α. Παπανδρέου δηλώνει: «Δε χρειάζεται να τονίσω την κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα το μαζικό κίνημα, είτε μιλάμε για συνδικαλισμό, είτε για αγροτικό συνδικαλισμό. Δε χρειάζεται να μιλήσω για τις Τοπικές μας Οργανώσεις, οι οποίες μετατρέπονται –δε λέω όλες, αλλά ένας σημαντικός αριθμός– σε διαμεσολαβητές της εξουσίας. Δε χρειάζεται να τονίσω πόσοι αγωνιστές σύντροφοι, είτε από την περίοδο του “1-1-4”, είτε από την περίοδο της εθνικής αντίστασης, είτε από εκείνων της 7χρονης δικτατορίας και του Πολυτεχνείου, είτε διαγράφηκαν, είτε αδρανοποιήθηκαν, είτε έφυγαν από το ΠΑΣΟΚ. Και δε γνωρίζω τα ποσοστά στη βάση μας. Το ποσοστό εκείνων που ήταν στο Κίνημα πριν από το 1981 και εκείνων που ήρθαν μετά το '81, όταν πια είμαστε κυβέρνηση και διαχειριζόμαστε την εξουσία». Στο φυλλάδιο του ΠΑΣΟΚ, «Συνεδρίαση της 20ής και 21ης Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ», Αθήνα 1987, σ. 3-4, 7-8 και 66-67 αντίστοιχα. Για τις Συνόδους της Κ.Ε. του ΠΑΣΟΚ, βλ. επίσης Μ. Σπουρδαλάκης, *ό.π.*, σ. 364-368.

των αγροτών και των εργατοϋπαλλήλων. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, καταγράφεται η συνεχής πτώση του «αισθήματος ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας» και του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική. Σε ό,τι αφορά το πρώτο, οι εξαμηνιαίες δημοσκοπήσεις του *Ευρωβαρόμετρου*, από το 1983 έως το 1986, απογράφουν μια βαθμιαία, αλλά συνεχή πτώση, με μόνη εξαίρεση το δίμηνο Μαρτίου-Απριλίου του 1985 – γεγονός που κατά πάσα πιθανότητα σχετίζεται με την εκλογική αναμέτρηση του Ιουνίου του 1985 (πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Αίσθημα ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας σε %
(1983-1986)*

	Οκτ. 1983	Μάρτ.- Απρ. 1984	Οκτ.- Νοέμβρ. 1984	Μάρτ.- Απρ. 1985	Οκτ.- Νοέμβρ. 1985	Μάρτ.- Απρ. 1986
Πολύ ικανοποιημένος	24	19	18	19	19	18
Μάλλον ικανοποιημένος	37	41	39	40	32	38
Μάλλον όχι ικανοποιημένος	20	21	24	20	26	17
Καθόλου ικανοποιημένος	11	13	13	13	16	20
Χωρίς απάντηση	8	6	6	8	7	7
Δείκτης α	2,82	2,70	2,67	2,71	2,58	2,58

α. «Πολύ ικανοποιημένος» = 4, «μάλλον ικανοποιημένος» = 3, «μάλλον όχι ικανοποιημένος» = 2, «καθόλου ικανοποιημένος» = 1. Οι μη απαντήσεις δεν υπολογίζονται.

Πηγή: *Ευρωβαρόμετρο*, τχ. 30, Δεκέμβριος 1988, σ. 9-10.

Η ίδια τάση παρατηρείται σε ανάλογες δημοσκοπήσεις για το «ενδιαφέρον για την πολιτική». Σε έρευνα του 1983 (*Ευρωβαρόμετρο*),³² είναι αξιοσημείωτα τα υψηλά ποσοστά του «πολύ» (18% των ερωτωμένων) και του «καθόλου» (30%), γεγονός που υποδηλώνει ότι σημαντικό τμήμα του πληθυσμού «ενδιαφέρεται» για την πολιτική και ένα άλλο, ακόμη ευρύτερο, όχι. Η δομή των απαντήσεων χρήζει περαιτέρω αναλύσεων που δεν είναι του παρόντος. Ενδιαφέρει εδώ να τονίσουμε ότι οι έρευνες του *Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών*, που διενεργούνται μετά το 1985, εμφανίζουν

32. *Ευρωβαρόμετρο*, τχ. 19, Ιούνιος 1983, σ. 44.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Το ενδιαφέρον για την πολιτική (%)

	1985	1988	1989
- πολύ	23,1	19,6	19,6
- αρκετά	34,7	33,3	33,1
- όχι πολύ	27,0	27,7	26,5
- καθόλου	14,9	18,2	20,7
- ΔΓ/ΔΑ	0,3	1,2	0,1
Μέσος όρος	2,66	2,55	2,51

Πηγή: 1985: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, 1988, σ. 137. Για το 1988 και το 1989: στοιχεία από έρευνες του ΕΚΚΕ που παρατίθενται στο Π. Καφετζής, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα, Πολιτική αποξένωση και ανάμειξη στην πολιτική: μια ασύμβατη σχέση»; στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.-εισ.), *ό.π.*, σ. 245.

συνεχή πτώση του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική (πίνακας 2).³³

Τα παραπάνω στοιχεία στοιχειοθετούν την τάση μείωσης της συμμετοχής και του δημόσιου ενδιαφέροντος μετά το 1983, η οποία καθίσταται εντονότερη μετά το 1985. Η τάση είναι ασυνεχής, διακόπτεται ή και αντιστρέφεται – κυρίως τη διετία 1984-1985. Η ασυνέχεια συναρτάται με τις εκλογικές αναμετρήσεις που μεσολαβούν, κυρίως αυτή του 1985, και το εγχείρημα των κομμάτων, ιδιαίτερα των δύο εκλογικά μεγαλύτερων, να τις δραματοποιήσουν μέσω της δαιμονοποίησης του αντιπάλου, του στιγματισμού του ως υπαίτιου για όλα τα «κακά», παλιά και νέα, τη συμβολική ρήξη με τα παρόν και την επαγγελία ενός νέου ξεκινήματος. Συναρτάται, όμως, και με μια δεύτερη, εξίσου σημαντική παράμετρο, την ιδεολογική ελκτικότητα των κομμάτων. Η θεαματική ανατροπή των εκλογικών συσχετισμών σε όφελος των κεντρικών δυνάμεων του «αντιδεξιού» πόλου οφείλεται και στην ιδεολογική ηγεμονία του χώρου αυτού. Με τον όρο αυτό εννοούμε την αποδοχή των βασικών ιδεολογικών τους αρχών από δύο βασικές ομάδες: τους καλλιτέχνες, με

33. Η τάση είναι εντονότερη σε κάποιες ομάδες, όπως οι νέοι: βλ. Χ. Κελερής - Α. Μουρίκη - Γ. Μυριζάκης - Θ. Παραδέλλης - Ο. Γαρδίκη - Α. Τεπέρογλου, «Νέοι: Διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 57, 1985, σ. 83-144, και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Οι έφηβοι της "Αλλαγής": κοινωνικοπολιτικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φροσολογία των εφήβων: 1982-1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 41-69.

την ευρεία έννοια του όρου, και την ομάδα εκείνη που ο J. Schumpeter αποκάλεσε διανοούμενους, τη μεγάλη πλειοψηφία, δηλαδή, των πτυχιούχων πανεπιστημίου που λόγω κοινωνικής θέσης και ως κάτοχοι γνώσης μπορούν να επηρεάσουν την «κοινή γνώμη».

Σε ό,τι αφορά την πρώτη ομάδα, εξίσου σημαντική με την εκλογική της συμπεριφορά είναι η συνδρομή της στη διαμόρφωση των πολιτικών συσχετισμών. Μέχρι το 1981, η απήχηση της Ν.Δ. στους χώρους αυτούς υπολείπεται πάρα πολύ της απήχησης σε πανελλαδική κλίμακα. Για παράδειγμα, στο ΣΕΗ (Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών), μέχρι τουλάχιστον το 1984, ο αριθμός των ψήφων της παράταξης που πρόσκειται στη Ν.Δ., της ΔΗΚΙ, κυμαίνεται στο 10%. Δεν πρόκειται, όμως, για κάποιο μεμονωμένο φαινόμενο, χαρακτηριστικό μιας μεμονωμένης ομάδας. Αντίστοιχη, σε γενικές γραμμές, πολιτική και εκλογική συμπεριφορά χαρακτηρίζει τη μεγάλη πλειοψηφία των «μορφωμένων στρωμάτων», μέχρι τουλάχιστον το 1982-1983. Αυτό ισχύει τόσο για τις φοιτητικές εκλογές και τις αρχαιρεσίες όλων σχεδόν των «επιστημονικών συλλόγων» – με πιο αξιοσημείωτη εξαίρεση τους γιατρούς – όσο και για τις εκλογές σε πανελλαδική κλίμακα. Μετά το 1982, όμως, και εντονότερα μετά το 1984, όλο και ευρύτερα τμήματα της κατηγορίας αυτής αλλάζουν εκλογική συμπεριφορά και εκφράζονται όλο και λιγότερο υπέρ των κομμάτων του «αντιδεξιού» πόλου και κυρίως του ΠΑΣΟΚ.

Η αλλαγή συμπεριφοράς γίνεται με το χρόνο εντονότερη και αποτυπώνεται στις δημοσκοπήσεις και τις εκλογικές αναμετρήσεις. Επιπλέον, μέρος των «μορφωμένων στρωμάτων» στρέφεται στη Ν.Δ. Οι όροι, όμως, και οι μορφές εκδήλωσης της υποστήριξης διαφέρουν. Η παρεχόμενη, πριν το 1984, υποστήριξη στα κόμματα του «αντιδεξιού» πόλου δεν είναι μόνο εκλογική, είναι κατά τεκμήριο ενεργητική. Η συντελούμενη, αντίθετα, μεταστροφή της εκλογικής συμπεριφοράς συνοδεύεται από μια παράλληλη διαδικασία αποστασιοποίησης από τα κόμματα και δυστροπίας στα πολιτικά τεκταινόμενα.³⁴

Συνοψίζοντας, διαπιστώσαμε δύο ομόλογες τάσεις: έως το 1984, το «πολιτικό ενδιαφέρον» κυμαίνεται, σε γενικές γραμμές, σε υψηλά επίπεδα· μετά το 1983 και στη συνέχεια, κυρίως μετά το 1985,

34. Η αποδυνάμωση αποτυπώνεται και στην ιδεολογική μετατόπιση της αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της κομμουνιστικής αριστεράς. Γ. Βούλγαρης, ό.π., σ. 253 κ.ε.

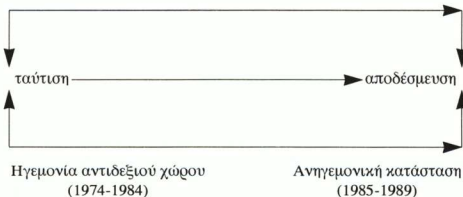
βαίνει μειούμενο· παράλληλα, ενώ αρχικά ενεργοποιείται στο πλαίσιο των κομμάτων σημαντικό μέρος των ψηφοφόρων, στη συνέχεια αποστασιοποιείται και δυστροπεί όλο και περισσότερο. Οι δύο τάσεις, που απεικονίζονται στο σχήμα 2, είναι εντονότερες στα «μορφωμένα στρώματα».

ΣΧΗΜΑ 2

Εξέλιξη των μορφών σχέσεων μεταξύ πολιτικών, κομμάτων και ψηφοφόρων

ΜΟΡΦΗ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ

Προοδευτική παράταξη/Δεξιά Δημοκρατική παράταξη/Δεξιά
(1974-1984) (1985-1989)

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Δεν υπάρχουν σχετικές έρευνες, μπορεί όμως να στοιχειοθετηθεί η υπόθεση της ύπαρξης συνάφειας ανάμεσα στις δύο τάσεις. Αν και τα «μορφωμένα» στρώματα, και κυρίως οι επώνυμοι, δε διαθέτουν κάποια οργανωμένη ισχύ έξω από τα κόμματα, οι πρακτικές τους είχαν, αναμφίβολα, κάποιο αντίκρισμα στη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς. Διαφορετικά, δε θα είχε νόημα η στράτευση και η επιστράτευσή τους στις μεγάλες κομματικές συγκεντρώσεις, τις διάφορες εκδηλώσεις ή η συλλογή υπογραφών επ' ευκαιρία κάθε εκλογικής αναμέτρησης. Αποτελεί κοινό τόπο ότι τα άτομα αυτά, και μάλιστα τα πιο επώνυμα, λόγω κοινωνικής θέσης, ειδικής σχέσης με το λόγο και τη γνώση, ή ακόμα πρόσβασης στα ΜΜΕ, μπορούν να διαδραματίσουν κάποιο ρόλο στη διάδοση, τη δεξίωση και τον ενστερνισμό ιδεών και απόψεων. Κατ' αναλογία, είναι εύλογο να υποθεθεί ότι η αποστασιοποίηση τμήματος της κα-

τηγορίας αυτής από τα κόμματα επιτάχυνε και επέτεινε την ομολογή και παράλληλη τάση στο σύνολο των ψηφοφόρων.

Δεν είναι του παρόντος η ερμηνεία της ιδεολογικής ηγεμονίας του «αντιδεξιού» πόλου και, κυρίως, των κομμάτων εκείνων που αυτοπροβλήθηκαν μετά το 1974 ως τα πιο «αριστερά» και τα πιο «προοδευτικά». Ενδιαφέρει μόνο να επισημάνουμε ότι μέχρι, τουλάχιστον, τις ευρωεκλογές του 1984 –εντονότερα έως το 1981–, τα κόμματα αυτά προβάλλουν την πολιτική τους ως «επιστημονική». Όχι, δηλαδή, ως την εφικτότερη ή την πιο επεξεργασμένη, αλλά ως τη μόνη σωστή, καθ' ότι «επιστημονική». Ταυτόχρονα, η «επιστημονική» πολιτική προβάλλεται ως «προοδευτική», «φιλολαϊκή» και ως η μόνη που υπηρετεί τα «εθνικά συμφέροντα». Η ιδεολογική αυτή υπεροχή, εκφρασμένη ως πίστη στην «πρόοδο» και την «αλλαγή», αποτελεί το συνεκτικό δεσμό του «αντιδεξιού» χώρου και του προσδίδει συγκεκριμένη ταυτότητα, αυτή της «προοδευτικής παράταξης». Η ιδεολογική υπεροχή του επιτρέπει να υπάρξει ως αυτονόητη και, με τον τρόπο αυτό, παράγει αντίστοιχα αποτελέσματα. Σε μια συγκεκριμένη συγκυρία, τα «μορφωμένα στρώματα» εγκολπώνονται αυτές τις αντιλήψεις και με τη σειρά τους συμβάλλουν στη διάδοση και την ευρύτερη δεξίωσή τους. Με τον τρόπο αυτό, συνδράμουν στην ηγεμονία του «αντιδεξιού χώρου» και, κυρίως, των δύο βασικών του συνιστωσών.

Είδαμε ότι, μετά το 1984, ο «αντιδεξιός» πόλος, το ΠΑΣΟΚ κατά πρώτο λόγο, υφίσταται μείωση της εκλογικής του απήχησης σε αρκετά τμήματα του πληθυσμού και κυρίως τα «μορφωμένα». Διαπιστώσαμε ότι η εν λόγω εξέλιξη συμπίπτει με τη διαδικασία αποδυνάμωσης του εννοιολογικού πλαισίου που συνείχε τον κομματικό λόγο. Η χαλάρωση, επομένως, των σχέσεων των κομμάτων, εν προκειμένω των «προοδευτικών», με τους ψηφοφόρους συμπίπτει χρονικά με την ιδεολογική τους αποδυνάμωση· εκτρέφεται από αυτήν και την εκτρέφει. Πρόκειται για δύο παράλληλες και αλληλοτροφοδοτούμενες διαδικασίες που ακυρώνουν την ιδεολογική ηγεμονία του «προοδευτικού χώρου», αποδιαρθρώνουν το αρχικό εννοιολογικό πλαίσιο που την υποβάσταζε και επιφέρουν τη σταδιακή απομάκρυνση των ψηφοφόρων από τα κόμματα, με μια σειρά από επακόλουθα, όπως η μείωση του «ενδιαφέροντος» για την πολιτική και η δυστροπία έναντι των κομμάτων.

Η αλλαγή της θέσης του ΠΑΣΟΚ στο κομματικό πεδίο, μετά την ανάληψη της κυβέρνησης, δεν είναι άμοιρη των παραπάνω εξελίξε-

ων. Αυτές, ωστόσο, δεν ανταποκρίνονται σε μια απλή κυβερνητική φθορά ή στην απαξίωση μιας μη «πραγματιστικής» ιδεολογίας. Η αλλαγή θέσης στο κομματικό πεδίο ενέχει σημαντικότερες συνέπειες στις πρακτικές του και τις σχέσεις του με τους ψηφοφόρους, όμως οι παραπάνω εξελίξεις εκδηλώνονται δύο χρόνια μετά την άνοδο του στην εξουσία. Η αλλαγή, συνεπώς, θέσης στο κομματικό πεδίο από μόνη της δεν μπορεί να τις εξηγήσει.

Η χρονική απόκλιση μπορεί να αποδοθεί στην αναπαραγωγή, μετά το 1981, της ταύτισης του κόμματος με τους ψηφοφόρους που νομιμοποιεί την ταύτιση του κόμματος με το κράτος και εκτρέφει την αξίωση ανταμοιβής των μελών για την κομματική τους προσφορά. Η αξίωση αυτή δεν μπορεί να ικανοποιηθεί παρά μερικά, λόγω της ανελαστικότητάς της, των περιορισμένων δημόσιων πόρων και των επιταγών αποτελεσματικής, τεχνικά, διαχείρισης της εξουσίας. Αν η ιδεολογική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ καθιστά δυνατή τη χρονική μετάθεση των προβλημάτων, δεν ισχύει το ίδιο για τη διαχείριση και τη διήθηση των δυσαρεσκιών και των πιέσεων οι οποίες, λόγω της μετακύλισης των αντιθέσεων στο επίπεδο του κράτους και με δεδομένη την ανυπαρξία σχετικών ρυθμιστικών δικτύων και μηχανισμών, συσσωρεύονται και οξύνονται. Τονίζουμε, τέλος, έναν τρίτο παράγοντα χαρακτηριστικό των πολύπλοκων κοινωνιών: μεγαλώνοντας την κοινωνική απόσταση, η κοινωνική πολυπλοκότητα αυξάνει το κόστος, σε χρόνο και σε ενέργεια, της ενασχόλησης με την πολιτική, καθιστώντας την πιο δυσχερή.

Η ιδεολογική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ προσκρούει, λοιπόν, σε τρεις παράγοντες: οι επιταγές για αποτελεσματική τεχνικά διαχείριση αντίκεινται στη μέχρι τότε αντίληψή του για το χρόνο και το χώρο· η διαιώνιση της ταύτισης των ψηφοφόρων με το κόμμα πυροδοτεί και πολλαπλασιάζει τις πιέσεις προς την εξουσία και διευκολύνει το εγχείρημα κεφαλαιοποίησής τους από τη Ν.Δ.: τέλος, η απογοήτευση ενεργοποιεί μια διαδικασία μερικής αποδέσμευσης από τα κόμματα η οποία, με την ταυτόχρονη επενέργεια των δύο πρώτων παραγόντων, μεταφράζεται είτε σε μεταστροφή της ψήφου, είτε σε μείωση της ενασχόλησης με την πολιτική.

Η σωρευτική λειτουργία των παραγόντων αυτών μειώνει την ελκτικότητα της «προοδευτικής παράταξης» –και των πολιτικών της φορέων– και επιφέρει μεταβολές τόσο στο εσωτερικό του «αντιδεξιού» χώρου όσο και γενικότερα του κομματικού πεδίου. Η εξέλιξη αυτή –κυρίως οι επιπτώσεις του δεύτερου παράγοντα– ευ-

νοεί τη Ν.Δ., αλλά δε μεταφράζεται σε αντίστοιχη ιδεολογική υπεροχή. Η αντιγραφή των πρακτικών του ΠΑΣΟΚ επιφέρει κάποια εκλογικά οφέλη και ενεργοποιεί τον κομματικό της μηχανισμό, αλλά επανεισάγει τα προβλήματα που επέφεραν την ιδεολογική αποδυνάμωση της «προοδευτικής παράταξης». Επακόλουθο της νέας κατάστασης είναι η χαλάρωση των δεσμών των κομμάτων με τους ψηφοφόρους, η δυστροπία των δεύτερων και η απαξίωση των μέχρι τότε βασικών ιδεολογικών συντεταγμένων. Συγκαλύπτεται αρχικά από την οργανωτική ανάπτυξη της Ν.Δ. και την ενίσχυση της απήχυσής της σε μερικές ομάδες (μαθητές, φοιτητές, ελεύθερα επαγγέλματα, κλπ.) αποτυπώνεται, όμως, σε έρευνες και σε στάσεις που μαρτυρούν ότι η αδιαφορία και η δυσαρέσκεια για την πολιτική και τα κόμματα, κυρίως μετά το 1985, δεν είναι αιφνίδιες και πρόσκαιρες, αλλά προϊόν μιας σχετικά μακράς διαδικασίας, που επιτάχθηκε από συγκυριακές καταστάσεις και συμβάντα.

4. ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Επιχειρώντας τη διερεύνηση των κομματικών λόγων, των κομματικών συσσωματώσεων και της σχέσης των κομμάτων με τους ψηφοφόρους διαπιστώσαμε μια ομόλογη εξέλιξη. Σε μια πρώτη φάση, που χρονικά θα μπορούσε να προσδιοριστεί από το 1974 έως το 1983, οι κομματικές ταυτότητες, παρ' ότι μεταβάλλονται, συγκροτούνται στο εσωτερικό ενός κοινού και σχετικά συνεκτικού πλαισίου αναφοράς, οι κομματικές συσσωματώσεις παραμένουν λίγο-πολύ σταθερές και, τέλος, χάρη κυρίως στην ιδεολογική ηγεμονία του «αντιδεξιού» χώρου οι δεσμοί των κομμάτων με τους ψηφοφόρους είναι στενοί. Σε μια δεύτερη περίοδο, μεταξύ 1984 και 1985 παρατηρείται η αποδυνάμωση του πλαισίου αναφοράς, των κομματικών συσσωματώσεων και των σχέσεων μεταξύ κομμάτων και ψηφοφόρων. Σε μια τρίτη φάση, μετά το 1985, διαπιστώνουμε σημαντικές αλλαγές και στα τρία επίπεδα: το πλαίσιο αναφοράς διαδραματίζει ακόμα λιγότερο σημαντικό ρόλο, αποδυναμώνονται οι δεσμοί των κομμάτων με τους ψηφοφόρους, μειώνεται το ενδιαφέρον για την πολιτική και ο «αντιδεξιός» χώρος παύει να είναι ιδεολογικά ηγεμονικός.

Συνοψίζοντας και αναδιατυπώνοντας τα επιχειρήματα και τις υποθέσεις που αναπτύξαμε, μπορούμε να αποδώσουμε την ομόλο-

γη αυτή εξέλιξη στην αλληλεπίδραση δύο δεσμών παραγόντων, που σχηματικά θα αποκαλέσουμε εξωγενείς και ενδογενείς. Ως εξωγενείς αναφέρθηκαν η καθεστωτική αλλαγή η οποία, με τον τρόπο και στις συνθήκες που έλαβε χώραν, συνέθεσε το υπόβαθρο για τη συγκρότηση του κοινού εννοιολογικού πλαισίου αναφοράς στους δεύτερους, υπάγονται η θέση στο κομματικό πεδίο, οι μορφές οργάνωσης των σχέσεων των κομμάτων με τους ψηφοφόρους, και η διαχείριση της εξουσίας. Στη δεδομένη συγκυρία, ο τρόπος διαχείρισης της εξουσίας από τη Ν.Δ., από το 1974 μέχρι 1981, εξέθρεψε τη διπολική διάκριση «δεξιά/αντιδεξιά» και επέτρεψε στις «αντιδεξιές» δυνάμεις να συντηρήσουν το ενδιαφέρον για τα κόμματα και την πολιτική, να το τονώσουν και να μεγιστοποιήσουν την εκλογική και κομματική του υποστήριξη. Ωστόσο, η κατάσταση αυτή ήταν εξαιρετική (με την έννοια του M. Weber). Η αλλαγή θέσης, η ανάληψη, δηλαδή, της κυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, και ο τρόπος άσκησης της τής προσέδωσαν δραματικό χαρακτήρα αλλά, τελικά, δεν απέτρεψαν τη διαδικασία καθημερινοποίησής της.